

ARCHITEKTURA MIASTA IDEALNEGO, WPROWADZENIE¹

ARCHITECTURE OF IDEAL CITY. INTRODUCTION

Ernestyna Szpakowska

Dr inż. arch

Politechnika Krakowska
Wydział Architektury
Katedra Architektury Mieszkaniowej

STRESZCZENIE

Termin „miasto idealne” funkcjonuje w architekturze, urbanistyce i naukach społecznych od renesansu po czasy współczesne. Odwołanie się do idei obecne jest dzisiaj w praktyce i teorii architektury poprzez projekty miast (Lingang, Masdar), budynków wielkogabarytowych (*Mirador Building*, *Hybrid Towers*) oraz wystawy („Megastructure Reloaded”, „Ideal City – Invisible Cities”) i publikacje.

Niniejsze opracowanie ma na celu wprowadzenie do tematu w formie chronologicznego ujęcia ewolucji idei, charakterystyki jej korzeni oraz zarysowania tła kulturowego poszczególnych epok.

Słowa kluczowe: miasto idealne,

ABSTRAKT

The issue of „ideal city” is present in architecture, urban planning and social science since renaissance until contemporaneity. References to the idea are seen today in practice and theory of architecture in projects of the cities (Lingang, Masdar), budynków (*Mirador Building*, *Hybrid Towers*), exhibitions („Megastructure Reloaded”, „Ideal City – Invisible Cities”) and publications.

The article introduces the subject describing the idea, its roots and cultural background.

Key words: ideal city

¹ Artykuł opracowano w oparciu o rozprawę doktorską pt *Architektura miasta idealnego*, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury 2011, Promotor: Prof. dr hab. inż. arch. Dariusz Kozłowski.

Współczesne opisy miast dwudziestego i dwudziestego pierwszego wieku, chociaż zwykle interdyscyplinarne (jak miasto w swojej istocie) i dotykające różnych aspektów zagadnienia, wydają się być zgodne w jednej kwestii – zanikania jego granic. Paul Virilio w „*The overexposed city*” pisze o nim, jako o „pozbawionym granic architektonicznym obiekcie, dryfującym w elektronicznej eterze, odartym z wymiarów przestrzennych”, co prowadzi do destrukcji „wszystkich struktur społecznych”². Dzisiejszej przestrzeni urbanistycznej nie tylko nie ograniczają przegrody fizyczne, jakimi były mury, ale nie wyznaczają już jej także czynniki ciągłości tkanki miejskiej, własności czy jurysdykcji podatkowej. Zaniknęły obecne w urbanistyce klasycznej kontrasty pojęć „tu i tam”, „centrum i peryferia”.³ Zatarły zostały granice pomiędzy miastem, przedmieściem i okolicznym krajobrazem. *Civitas* – obszar znany i bezpieczny – „całość, którą jednostka dzieli z innymi i która bardziej niż cokolwiek daje jej poczucie tożsamości”⁴, aby zostać zidentyfikowane musi mieć charakter figuralny w stosunku do krajobrazu. Znaczenie pierwszorzędne mają w tym zasady ograniczenia, bliskości elementów i ich gęstości, a także wewnętrzna organizacja struktury miejskiej.⁵

Odwołanie się do idei miasta idealnego obecne jest w ostatnich latach zarówno w praktyce jak i sferze teorii architektury. W pole dyskursu teoretycznego wchodzi organizowane wystawy (przykładowo „*Megastructure reloaded*”⁶, „*Future City, Experiment and Utopia in Architecture 1956 – 2006*”⁷, a na gruncie polskim „*Ideal City – Invisible Cities*”⁸) i publikacje (na przykład „*Visionary Architecture*” Neila Spillera). Aktualność zagadnienia potwierdzają w skali urbanistycznej projekty całych miast (realizowane obecnie Lingang GMP, Masdar Normana Fostera, czy *City in the Desert* OMA pozostające w fazie projektu), w skali architektonicznej natomiast wielkogabarytowe „budynki-miasta” odpowiadające na problem zagęszczenia w obecnych miastach poprzez koncentrację różnorodnych funkcji i odpowiedniej gęstości zaludnienia w jednej bryle lub ich zespole (jak *Mirador Building* MVRDV w Madrycie czy też *Hybrid Towers* Stevena Holla w Pekinie).

Dla podparcia zagadnień architektury i urbanistyki współczesnej, pojawiają się studia miast idealnych w historii.

STAROŻYTNA GRECJA

Chociaż przykładów miast idealnych w Grecji brak, postrzegana jest ona jako ojczyzna *citta ideale* – pojęcia „idei”, pierwszych pism utopijnych i geometrii. Z filozofii platońskiej wywodzi się zagadnienie bytu idealnego w odróżnieniu od obiektu materialnego. Idea ma być „wzorem rzeczy”, miarą poznania i działania, czymś niepojętym dla śmiertelników –

² P. Virilio, *The overexposed city*, [w:] ed. N. Leach, *Rethinking Architecture, a reader in cultural theory*, New York 2005, s.383, 384.

³ Ibidem, s.382.

⁴ C. Norberg-Schulz, *Bycie, przestrzeń i architektura*, Warszawa 1999, s.29.

⁵ Ibidem, s.29,30.

⁶ Wystawa *Megastructure Reloaded, Visionary Architecture and Urban Design of the Sixties Reflected by Contemporary Artists* prezentująca utopijne projekty megastruktur od lat 60 dwudziestego wieku oraz współczesne instalacje na ten temat w Ehemalige Staatliche Munze, Berlin-Mitte w roku 2008. Wystawie towarzyszyło opracowanie: Red. S. van der Ley, M. Richter, *Megastructure Reloaded*, Berlin 2008.

⁷ Wystawa w Barbican Art Galery w roku 2006 prezentująca ponad 70 projektów „architektury eksperymentalnej” z ostatnich 50 lat począwszy od Babylonu Constanta Nieuwenhuysa i miast Archigramu, poprzez japońskich metabolistów, europejskie megastruktury, a skończywszy na projektach MVRDV, UN Studio, OMA, FOA z początku XXI wieku. Wystawie towarzyszyło opracowanie: J. Alison, M.-A. Brayer, F. Migaryou, N. Spiller, *Future City, Experiment and Utopia in Architecture*, London 2007.

⁸ W Zamościu i Poczdamie w roku 2006 śledząca relacje pomiędzy ideą miasta idealnego, a sztuką współczesną.

boskim, nie ziemskim.⁹ Późniejsze miasta idealne z definicji były dążeniem do bytu wiecznego, niezmiennego, doskonałego.

Platon był też autorem najwcześniejszych, utopijnych wizji miast w pismach: *Republika*, *Prawo*, *Timaeus* i *Critias*. *Republika* to perfekcyjne państwo, oparte na organizacji społecznej Sparty i Aten. Choć wizja obejmuje raczej socjalną niż przestrzenną organizację polis, pewne jej cechy stały się charakterystyczne dla późniejszych miast idealnych (jak ograniczenie przestrzeni, wymogi odpowiedniej gęstości zabudowy i zaludnienia¹⁰), inne dla literatury utopijnej¹¹. W *Prawie* natomiast zaprezentowane zostało miasto o organizacji kierującej społeczność w stronę życia ascetycznego i dobra wspólnoty, radialnym układzie przestrzennym, otoczone murem utworzonym z jednakowych, ufortyfikowanych domów, podzielone na dwanaście części i jednakowej wielkości działki wydzielone dla wszystkich obywateli. *Timaeus* i *Critias* zawierają wizję idealnych Aten 9000 lat przed Platonem oraz opis mitycznej Atlantydy. Platońska Atlantyda była zespoleniem dwóch układów urbanistycznych: radialnego (w pałacu) i szachownicowego (na równinie podzielonej na 60000 kwadratów) – późniejszych *trace regulateurs*. Platon opierał się na przesłankach natury symbolicznej i kosmologicznej. Atlantyda jednak różniła się od miasta z *Prawa* skalą. W odróżnieniu od greckiego *polis* Platon potraktował ją jak imperium tak gigantyczne, że nasuwa się pytanie, czy poprzez swoją wielkość nie stała się dystopią. Jej pierwowzorem miałyby być opis Ecbatany Herodota, Babilon i miasta starożytnego Egiptu.¹²

Ortogonalny plan miasta greckiego i italskiego (początkowo dość swobodny) stosowany był od VII w. p.n.e. w miastach kolonialnych. Jego dojrzałą formę z V w. p.n.e. (mającą inspirować Platona) przypisuje się architektowi Hippodamusowi (według Arystotelesa twórcy Pireusu, Turii, Rodesu i Miletu). Geometryczną dyscyplinę układu dostosowywano do specyficznych warunków otaczającego krajobrazu.¹³

Miastem prototypowym dla systemu był Milet, monumentalne założenie urbanistyczne o wielkości, populacji i układzie urbanistycznym z góry zaplanowanych, zlokalizowane na półwyspie, ograniczone obwałowaniami i linią brzegową. Powstałe po utworzeniu ortogonalnej sieci ulic jednakowe, prostokątne bloki zabudowy zagospodarowywano stopniowo, część przeznaczając pod zabudowania publiczne, a część traktując jako zapas parcel budowlanych. O gmachach publicznych Tadeusz Tołwiński pisze, że zostały rozłożone „w doskonałej wewnętrznej równowadze, determinowanej otaczającym krajobrazem”.¹⁴ Charakterystyczna dla systemu była nieobecność osi kompozycyjnych, (szerokości ulic uzależniano od ich kierunku) i brak kompromisów na rzecz rozwiązań dekoracyjnych. W odróżnieniu od symbolicznych założeń egipskich, przestrzeń miast greckich warunkowana była głównie przesłankami funkcjonalnymi – neutralna rama mieszcząca wewnątrz wszystkie użyteczności demokratycznego miasta. Arystoteles opisał hippodamejski podział społeczności miasta na trzy stany (rzemieślników, rolników i żołnierzy), a jego przestrzeni na trzy strefy: świętą, publiczną (dla wsparcia armii) i prywatną (w posiadaniu

⁹ W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, T.1, Warszawa 2004, s.86-89.

¹⁰ L. Mumford, *The story of utopias*, New York 1970, s.32.

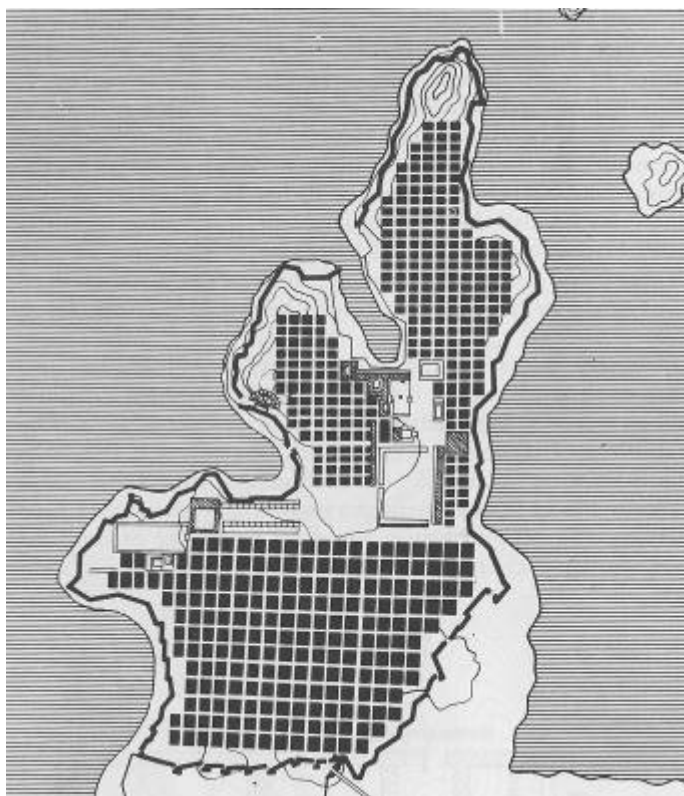
¹¹ Cechy powyższe to położenie i warunki klimatyczne wpływające na rozwój miasta, dobro stanu stawiane ponad dobro rodziny, powszechna edukacja, limitowana własność prywatna, życie ascetyczne, wyedukowana klasa rządząca. Tomasz More zaznaczył, że jego *Utopia* to realizacja przestrzeni przedstawionej w *Republice*. [w:] R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002, s.31.

¹² H. Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972 op.cit., s.21, R. Eaton, op.cit., s.32, 33. Z innych pism filozoficznych zawierających wątki utopijne należy wymienić *Płaki* Arystofanesa – pierwowzór antyutopii i wizję wczesnej Sparty w *Życiu Lucyrgusa* Plutarcha – miasta podporządkowanego utworzeniu sprawnej armii. [w:] R. Eaton, op.cit., s.35.

¹³ S. Kostof, *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings Through History*, London 1991, s.104, 105; Powstawanie i dokładną budowę miast kolonialnych greckich charakteryzuje Spiro Kostof. [W:] Ibidem, s.127; S. Lang, *The ideal city from Plato to Howard*, [w:] *Architectural Review*, Nr 668, London 1952, s.91.

¹⁴ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, Tom 1, *Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1947, s.43, 44; C. Norberg-Schulz, *Meaning in Western Architecture*, New York 1980, s.24.

rolników). Opowiadał się też za podparciem systemu hippodamejskiego ideami platońskimi (wprowadzającymi do urbanistyki element socjalny) i tradycyjnym greckim planowaniem (racjonalnym powiązaniem estetyki z obronnością), jednocześnie uznając ortogonalną homogeniczność za odpowiednią w demokracji dla wszystkich funkcji z wyjątkiem defensywnej, dla której bardziej nadawała się centralna cytadela. Tak system polityczny warunkować miał przestrzeń miasta –radialne dla oligarchii i monarchii, ortogonalne dla demokracji, a sieć dobrze chronionych punktów dla rządów arystokracji.¹⁵

Ryc. 1. Milet Źródło: L. Benevolo, *The History of the City*, Cambridge 1980.

Fig. 1. Milet. Source: L. Benevolo, *The History of the City*, Cambridge 1980.

STAROŻYTNY RZYM

Antyczna architektura rzymska pomimo przejęcia pewnych wzorców greckich (formy, porządki) rządziła się własnymi prawami. Odmienne realia społeczne zaowocowały jednak innym kształtowaniem przestrzeni.¹⁶ W miejsce platońskiej apoteozy ascetyzmu i ograniczenia wpływów miasta do jego najbliższych okolic wkroczyła imperialna chęć podbijania świata.¹⁷ Stąd rozbudowana sieć drogowa i ortogonalne kolonie, stolice prowincji, czy inne strategicznie istotne obiekty. Stąd też odmienne traktowanie krajobrazu, próba podporządkowania natury (w greckiej kulturze zakorzeniony był zachwyt krajobrazem, a w antycznym Rzymie obowiązywała skodyfikowana artykulacja przestrzeni). Typologia obiektów pozwalała na stosowanie przyjętych kodów niezależnie od ich lokalizacji.¹⁸ Takim rozwiązaniem modelowym był warowny obóz *castrum romanum*, w miarę powięk-

¹⁵ R. Eaton, *op.cit.* s.29.

¹⁶ jako odrębnej, artykułowanej, ograniczonej „substancji” w odróżnieniu od greckiej powstającej w sposób wynikowy – jako „przerwa” między bryłami budynków

¹⁷ C. Norberg-Schulz, *Meaning... op.cit.*, s.42.

¹⁸ *Ibidem*, s.42; Schulz zauważa, że o rzymskim antyku możemy mówić, jako o *stylu międzynarodowym*.

szania się wpływów imperium w głąb Europy i Afryki stanowiący kanwę miast antycznych oraz późniejszych średniowiecznych i nowożytnych.¹⁹

Rytualne wyznaczenie osi zgodnych z kierunkami świata – manifestacja kosmicznego porządku – rozpoczynało fundowanie nowego miasta:²⁰ *cardo* w kierunku północ-południe zgodnie z osią ziemi i *decumanus* – wschodnio-zachodnią, reprezentującą ruch słońca. Główne ulice (via Principalis i via Decumana) prowadziły do czterech bram miejskich (Porta Sinistra, Dextra, Praetoria i Quaestoria). Wnętrze obozu – prostokątne lub kwadratowe – organizowano funkcjonalnie. Cztery różnej wielkości kwatery powstałe pomiędzy głównymi ulicami dzielono zgodnie z organizacją oddziałów: mniejsze dla dowództwa, oddziałów wyborowych i konnicy, większe dla piechoty i oddziałów ludności miejscowej. Początkowo zapełnione zabudowaniami tymczasowymi o charakterze militarnym, osady z biegiem czasu stawały się miastami ze stałymi zabudowaniami mieszkalnymi i gmachami monumentalnymi.²¹ Modelowość, posadowienie na surowym korzeniu, ograniczenie i geometryczne uporządkowanie przestrzeni pozwalają przyrównać *castrum romanum* do miasta idealnego.

Powinowactwo z *castrum romanum* wykazuje pałac Dioklecjana w Splicie, ukształtowany jak niewielkie miasto. Pochodzący z 305 r. n.e. obiekt mieścił garnizon. Ufortyfikowany był jak założenie militarne. Plan pałacu ukształtowano na rzucie prostokąta. Ulice – kolumnady, biegnące po osiach jego symetrii, na wzór *cardo* i *decumanus*, przecinały się w środku figury. Na zakończeniach osi umieszczono bramy flankowane ośmiobocznymi wieżami, a całość otoczono murem z basztami na rzucie kwadratów. Ulice dzieliły przestrzeń pałacu na cztery strefy funkcjonalne, po dwie garnizonowe i pałacowe (między innymi z mauzoleum i świątynią Jupitera). Oś północ – południe przechodząca przez okrągły westybul (cesarskie *salutatorium*), duże audytorium i przebiegała przez wychodzącą na morze loggię, scalając przestrzeń pałacu z otoczeniem. Północnym zakończeniem *cardo* była Złota Brama – punkt wyjścia procesji gloryfikującej cesarza, przemierzającej następnie perystyl i opisany ciąg pomieszczeń. Świątynia Jupitera i mauzoleum, zorientowane odpowiednio na wschód i zachód, tworzyły natomiast oś symbolizującą koniec i początek. Sposób organizowania przestrzeni pałacu poprzez swoją regularność, odzwierciedlał militarną organizację społeczeństwa cesarskiego. Jednocześnie, kształtowany jak rzymska świątynia, był *palatium sacrum* – założeniem, którego główną cechą stanowiła nie obronność, ale manifestacja władzy świeckiej i religijnej.²²

Witruwiański plan miasta Helen Rosenau przedstawia, jako pierwszą pełną wizję miasta idealnego. Pomimo zainteresowania głównie praktycznymi zagadnieniami dotyczącymi budynków i przestrzeni publicznych (jak usytuowanie rynku w centrum miasta czy wpisywanie wież obronnych w linię murów), sam schemat ma podłoże symboliczne. Koncentryczno – radialny układ wyznaczony został za pomocą ośmiu promienistych ulic, a liczba osiem miała w mitologii i astronomii znaczenie magiczne. (Ośmiu bóstwom dedykowano ateńską różę wiatrów, podwojona występowała w rytuałach wiążących człowieka ze wszechświatem). Przebieg ulic witruwiańskich miał być dyktowany różą wiatrów, jednak pozornie funkcjonalnemu założeniu brak dokładności. Witruwiusz zdawał sobie sprawę

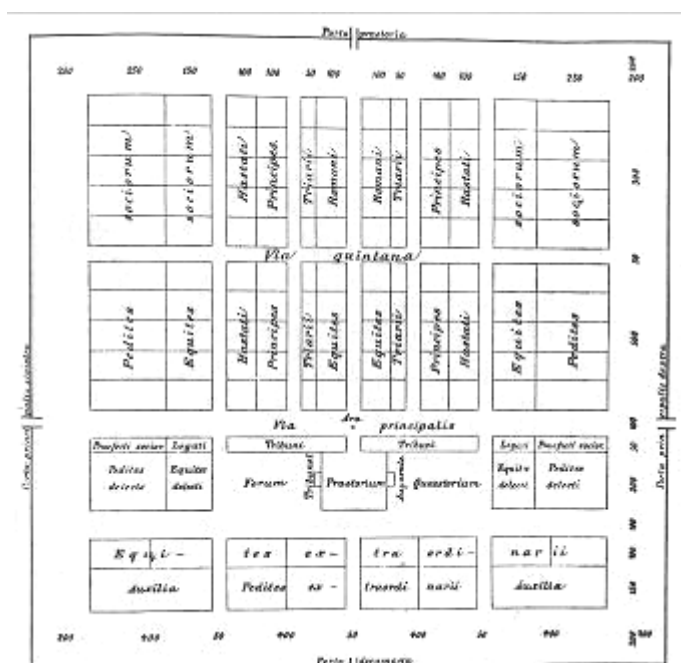
¹⁹ Umberto Eco przypisuje antycznym Rzymianom „obsesję granicy”. Romulus zabija brata naruszającego wyznaczoną przezeń granicę, a Cezar przekraczając Rubikon wypowiada znamienne *Aleia iacta est* wiedząc, iż stawia krok bez możliwości odwrotu. Demiurgiczna bariera wody jest rzeczą świętą, a łamiące ją mosty – produkt rąk ludzkich – świętokradztwem. Założeniem łacińskiego realizmu jest następstwo przyczynowo – skutkowe, linearność i nieodwarcalność czasu, a więc istnienie nieprzekraczalnych granic czasoprzestrzennych. (*Albativus absolutus*) [w:] U. Eco, *Czytanie świata*, Kraków 1999, s. 5-7.

²⁰ Osiowość jest cechą charakterystyczną architektury i urbanistyki rzymskiej. W odróżnieniu od wcześniejszych osi egipskich, podporządkowanych układowi ortogonalnego o rzymskich powiezieć można, że organizują kompleksowy układ, z elementem środka, definiowanym, jako przecięcie osi. [w:] C. Norberg-Schulz, *Meaning... op.cit.*, s.42.

²¹ Układ stawał się niejednokrotnie kanwą średniowiecznego. [w:] T. Tołwiński, *op.cit.*, s.53,54; R. Eaton, *op.cit.*, s.34, 35; S. Kostof, *The City Shaped... op.cit.*, s.108; Norberg-Schulz, *Meaning... op.cit.*, s.42,43.

²² Norberg-Schulz, *Meaning...op.cit.* s. 53.

z warunków lokalnych burzących ustalony porządek i zaznaczał konieczność przystosowania do nich realizacji. Geometryczny schemat stawał się założeniem modelowym – niezależnym od otoczenia, obliczonym na osiągnięcie harmonii, regularności i ograniczenie przestrzeni jak u Platona. Jednak według Helen Rosenau miasto z rzymskiego traktatu nie wykazuje istotnych podobieństw do platońskiego. Przeciwnie, różnice widoczne są chociażby w podziale. Rzymskim ośmiu sektorom nie odpowiada grecki podział na dwaście (z Prawa), oparty na astronomicznym kalendarzu. Miasto Witruwiusza nie było utopią socjalną. Wskazuje na ten fakt brak zainteresowania typowymi domami mieszkalnymi i nieobecność budynków wielopiętrowych (w cesarskim Rzymie nawet sześciokondygnacyjnych). Było ono jedynie formalnym układem, charakterystycznym dla czasu swojego powstania, a wpływowym w okresie renesansu.²³

Ryc. 2. *Castrum Romanum*. Źródło: L. Benevolo, *The History of the City*, Cambridge 1980.
Fig. 2. *Castrum Romanum*. Source: L. Benevolo, *The History of the City*, Cambridge 1980.

Ryc. 3. Pałac Dioklecjana w Splicie. Źródło: L. Benevolo, *The History of the City*, Cambridge 1980.
Fig. 3. Diocletian's Palace Split. Source: L. Benevolo, *The History of the City*, Cambridge 1980.

TRADYCJA JUDAISTYCZNA

Helen Rosenau uznaje tradycję judaistyczną za istotną w formowaniu średniowiecznego konceptu miasta idealnego. Oparte na mitach babilońskich wątki ogniskowano na temat Świątyni i miasta Jeruzalem. Kontrastem do Jeruzalem było miasto grzechu, reprezentowane w ikonografii i piśmiennictwie przez Babilon lub starożytny Rzym. Tradycja żydowska nadawać miała obrazowi architektonicznemu znaczenie uniwersalnego symbo-

²³ H. Rosenau, *op.cit.*, s.23-25.

lu moralnego, pod wpływem starotestamentowego zakazu ikonograficznych przedstawień istot żywych. Podczas kiedy wizje greckie i rzymskie, (choć z kosmologicznymi podtekstami) pozbawione były pierwszorzędno symbolicznego znaczenia, widoczne było ono w tradycji judaistycznej. Wszystkie trzy powyższe miały natomiast bezpośredni wpływ na urbanistykę średniowieczną.²⁴

ŚREDNIOWIECZE

Wraz z upadkiem Cesarstwa Rzymskiego przebrzmiała tradycja miasta antycznego. Romańskie było niewielkim skupiskiem ludności, często przekształconym z dawnych wsi lub miast kolonialnych. Miało przeważnie nieregularny układ i formę warowną dostosowaną do czynników topograficznych.²⁵

W raczkującej, nowej cywilizacji architektoniczno-urbanistycznej do jedenastego wieku głównymi centrami kulturalno-ekonomicznymi były klasztory. Ograniczone murem zespoły zabudowań traktowano jak odrębne organizmy, już wtedy kojarzone z miastem utopijnym, bo zapewniając idealny żywot we wspólnocie miały być przedsiódkami do rajów. Na ich założeniach oparto *utopię zakonu* - ideę wyselekcjonowanej społeczności, o wspólnej wizji świata, samowystarczalnej, odseparowanej dla ochrony określonego stylu życia.²⁶

Na pochodzącej z dziewiątego wieku rycinie planu klasztoru w Sankt Gallen²⁷ uwidoczono kościół otoczony zabudowaniami: szpitalnymi, szkolnymi, rolniczymi i rzemieślniczymi. Klasztor podzielony został na cztery strefy rozmieszczone wokół kościoła: klauzuru wokół dziedzińca, otwartą – na północ od kościoła (ze szkołą dla świeckich, zabudowaniami gościnnymi i domem opata), strefę mieszkalną mnichów oraz tereny zarezerwowane dla chorych i nowicjuszy. Plan uważany jest za przestrzenną reprezentację życia klasztorowego według postanowień 817 synodu z Aachen. Podział przestrzeni wewnętrznej klasztoru narzucały warunki funkcjonalne, a stosowanie reguł symetrii, czy określonych proporcji wskazywało na inspiracje religijne. Regularny, ortogonalny rzut miał być kontynuacją tradycji rzymskich (*castrum romanum*), a sposób podania wywołał się z rysunków Witruwiusza. Rycinę można uznać za plan miasta idealnego służyła bowiem jako model, a nie rzeczywiste rysunki budowlane. Nigdy nie zrealizowano projektu w całości (powstały kościół jest skromniejszy od narysowanego), ale organizacja przestrzeni oparta na rozmieszczeniu funkcji zgodnie z religijnym uporządkowaniem, odwzorowywana była w każdym podobnym obiekcie.

Pewne elementy rzeczywistości klasztornej weszły na stałe do historii myśli utopijnej: życie społeczne oparte na ascezie i odrzuceniu własności oraz porządek i dyscyplina zbliżone do żołnierskiej. Wprowadzane w walce z pokusami życia świeckiego i anarchią wymagały one przestrzeni parcelarnej - miejsca klauzuru: wydzielonego, zamkniętego, chronionego przez monotonię, zapewniającego samotność duszy i ciała. Celem klasztoru stawała się podstawowa komórka poddająca jednostki parcelacji, bo umożliwiała ciągły nadzór, a klasztor – zbiorowością odseparowanych indywidualności.²⁸ Z twórców *utopii zakonu* powstających w późniejszych wiekach wystarczy wymienić Jeremy'ego Benthama, Charles'a Fouriera czy Le Corbusiera.

XII i XIII wiek to już okres rozpowszechniania się (w krajach europejskich najbardziej rozwiniętych ekonomicznie) planów regularnych, przy czym miasta pochodzące z tego samego okresu wykazują duże podobieństwo układu powodowane uwarunkowaniami

²⁴ *Ibidem*, s.25-30; R. Eaton, *op.cit.*, s.25.

²⁵ T. Tołwiński, *op.cit.*, s.60,61.

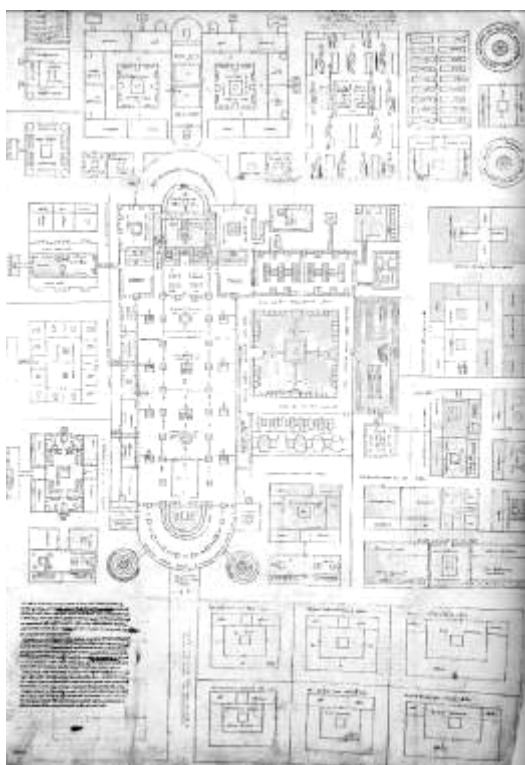
²⁶ *Utopia zakonu* graniczy z utopiami eskapistycznymi, pozbawionymi planu działania, pozostawiającymi go czytelnikom, czasem zwanymi czczą zabawą intelektualną. [w:] J. Szacki, *Spotkania z utopią*, Warszawa 1980, s. 53,54, 116-135.

²⁷ Przypisywana Haito, biskupowi Reichenau i Basle.

²⁸ M. Foucault, *Nadzorować i karać*, Warszawa 1998, s.137-139.

obronnymi i gotyckim wymogiem uniformizacji (w zakresie sieci ulicznej, obwarowań, sytuowania kościołów i innych budynków monumentalnych). Krzyżowy plan *bastides* uznawany jest za pokrewny późniejszemu renesansowemu miastu idealnemu. Podobieństwo opiera się na wcześniejszym założeniu rozmiaru i kształtu, ograniczeniu powierzchni i geometrycznej organizacji przestrzennej (w odróżnieniu od większości miast średniowiecznych, gdzie planowanie urbanistyczne i wzrost postępowały jako dwa równoległe, uzupełniające się procesy). Aigues Mortes podawane jest jako przykład powstałego według określonego planu miasta o idealnej formie, odzwierciedlającej konkretny cel (stacjonowanie armii krzyżowej królów francuskich). Układ na podobieństwo rzymskich obozów militarnych zamknięto w prostokącie obwarowań. W średniowieczu dwie rzymskie bramy zastąpiono większą ich ilością i dodatkowymi furtami. Powstały Tour de Constance przy północno - zachodnim narożniku i prostokątny rynek w centrum, a militarne przeznaczenie spowodowało, że główny wysiłek budowniczego i planisty skupiony został na obwarowaniach.²⁹ Z biegiem lat Aigues Mortes zachowało swoją idealną formę, ale wraz z końcem krucjat straciło swój główny cel i rację bytu. Paradoks polegający na tym, że urbanistyczny organizm zamierzony jako wieczny szybko stawał się przestarzały, charakterystyczny jest dla wielu miast idealnych.³⁰

W urbanistyce średniowiecznej wyraźnie widoczne są dwa odmienne trendy: powolna transformacja antyku w kierunku formalnej abstrakcji wraz z uproszczeniem detalu oraz wzrost zainteresowania opisywaniem miasta średniowiecznego, z naciskiem na realizm i różnorodne formy użyteczności. Ten drugi wprowadza do renesansu.³¹

Ryc. 4 Opactwo Sankt Gallen Źródło: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002

Fig. 4. Sankt Gallen Abbey. Source: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002

²⁹ T. Tołwiński, *op.cit.*, s.127-133.

³⁰ W. Braunfels, *Urban Design In Western Europe, Regime and Architecture, 900-1900*, Chicago 1988 s.151,152; H. Rosenau, *op.cit.*, s.43,44.

³¹ H. Rosenau, *op.cit.* s.46.

PRZEŁOM ŚREDNIOWECZA I RENESANSU

Przełom epok średniowiecza i odrodzenia wraz z przemianami socjalnymi (sekularyzacją, zainteresowaniem antykiem, wzrostem znaczenia indywidualności) przyniósł zmianę w postrzeganiu miasta. Począwszy od XV wieku stało się ono obiektem analizowanym i opisywanym. Wraz ze studiami powstawały teorie dotyczące jego postaci idealnej. Dwie z nich to opis Florencji Leonardo Bruni i freski w Sala dei Nove Palazzo Publico w Sienie (1337-39) autorstwa Ambroggio Lorenzetti – obrazy alegoryczne będące symboliczną ilustracją *Dobrych i Złych Rządów*.³²

Wraz z przełomem epok nastąpiła zmiana statusu architekta i unowocześnienie sposobu prezentacji – wynalazek perspektywy. Na nowatorskie traktowanie miasta wpływało porównanie z innymi kulturami (Konstantynopol, pisma greckie i bizantyjskie, odkrycia geograficzne, Tenochtitlan, idealizowany starożytny Rzym, wydanie Witruwiusza) zostaje przełamana średniowieczna zachodnioeuropejska tradycja urbanistyczna. Rozpoczęła się adaptacja istniejących miast - doskonałych środowisk życia dla mecenasów, wymagających odpowiedniego tła estetycznego. Z braku wystarczających środków projekty często pozostawały wizjami na papierze, a mecenasi ograniczali się do przekształcania fragmentów istniejących miast.³³

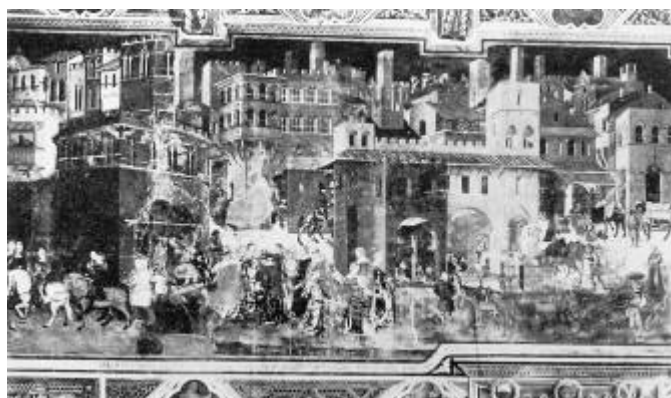
Ryc. 5. A. Lorenzetti, *Złe rządy*.
Źródło: H. Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972.

Fig. 5. A. Lorenzetti, *Złe rządy*.
Source: H. Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972.

Ryc. 6. A. Lorenzetti, *Dobre rządy*.
Źródło: H. Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972.

Fig. 6. A. Lorenzetti, *Dobre rządy*.
Source: H. Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972.

³² R. Eaton, *op.cit.*, s.41; Dobre rządy ilustruje krajobraz z realistycznym przedstawieniem błogostawieństwa rolniczej ziemi i obraz życia arystokratycznego miejskiego, jeźdźców i radosne kobiety. Złe natomiast to zabudowania miejskie w ruinie, miasto opuszczane przez mieszkańców i zajmowane przez wojska. Na wcześniejszym obrazie zatytułowanym *Miasto nad Morzem*, także przypisywanym Lorenzetti przedstawiony jest krajobraz (miejskie wieże otoczone murami) zbliżony stylistycznie do opisanych scen. [w:] H. Rosenau, *op.cit.*, s.42.

³³ H. Rosenau, *op.cit.*, s.41-44; R. Eaton, *op.cit.*, s.50.

i „symetrii”. Pitagorejski stosunek części do całości odpowiadał platońskiemu powiązaniu makro i mikrokosmosu.⁴⁰

Renesansowa perfekcja estetyczna to perfekcja matematyczna. *Citta ideale* opierano na formie koła lub figur umiarowych, mającej uzasadnienie zarówno religijne jak i estetyczne. Kształt najdoskonalszy odpowiadał budowie świata. Platoński demiurg stworzył go jako kulę, ponieważ uważał ją za doskonałą, „najrówniejszą, gładką, równomierną i równą we wszystkich kierunkach”.⁴¹ Jednocześnie plan gwiazdzisty wydawał się koncepcją logiczną. Perspektywa renesansowa była perspektywą centralną o ograniczonym dystansie. Wymagała odpowiedniego punktu, aby zatrzymać wzrok.⁴²

Gutkind jest zdania, iż ścisła geometryzacja renesansowych *citta ideale* zabijała malowniczy teatr różnorodności, jakim było miasto średniowieczne. Paradoksalnie epoka kultu jednostki, której ducha zrodziły indywidualności, miała tę indywidualność niszczyć. Wierząc w możliwość reformy społeczeństwa poprzez doskonalenie otoczenia, nie brano pod uwagę czynnika ludzkiego, jego wielowymiarowości, indywidualnych cech charakteru.⁴³

Ryc. 7. Piazza Santa Annunziata. Źródło: H. Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972.

Fig. 7. Piazza Santa Annunziata. Source: H. Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972.

Ryc. 8. Spalliere. Źródło: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002
Fig. 8. Spalliere. Source: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002

⁴⁰ V. Scully, *Architecture, The natural and the manmade*, New York 1991, s. 208; D. Summers, *Real spaces, World Art. History and the Rise of Western Modernism*, London 2003; C. Van de Ven, *op.cit.*, s.13.

⁴¹ Łuk półkolisty jest elementem łatwiejszym w percepcji i przyjemniejszym w odbiorze niż ostry, bo „wzrok bez zahamowania biegnie od jednego końca do drugiego”. Podobnie doskonale jest koło. [w:] A. Filarete, *Trattato*, [w:] W. Tatarkiewicz, *op.cit.*, s.75, 136-140; D.A. van Ruler, *Krzyż i koło: dusza świata* [w:] *Architektura*, Nr 420, Warszawa 1984, s. 22-25.

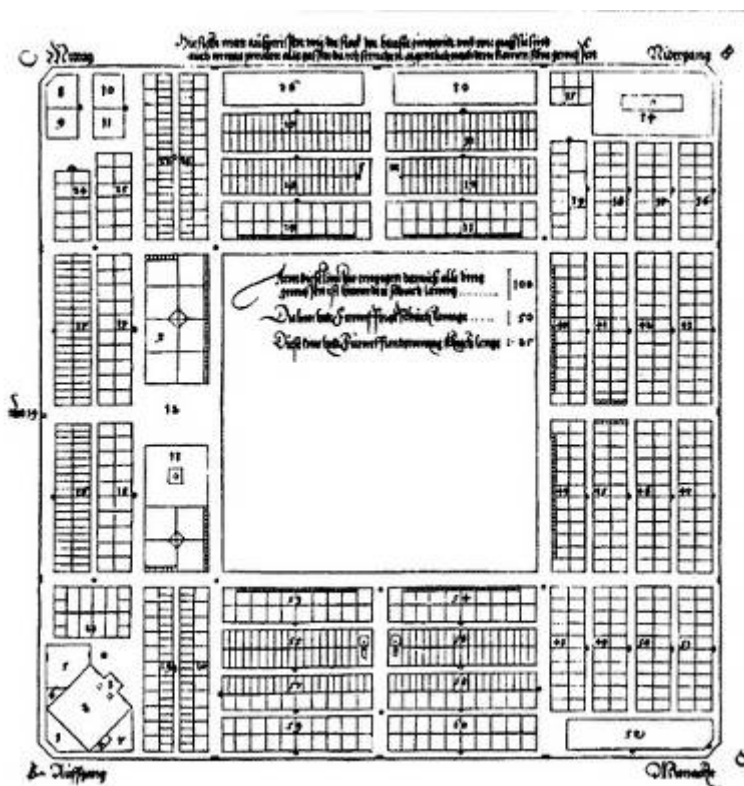
⁴² W baroku wolna przestrzeń dawała nieograniczone pole widzenia, a renesansowa perspektywa centralna była obrazem świata widzianego z pozycji obserwatora - przejawem odrodzeniowego indywidualizmu. Jednocześnie punkt zaniku pozostawał od odbiorcy niezależny – geometryczny środek świata, zgodnie z platońskim modelem uniwersum. [w:] S. Giedion, *op.cit.*, s.79; E.A. Gutkind, *op.cit.*, s.107-108; R. Arnheim, *Sztuka i percepcja wzrokowa, Psychologia twórczego oka*, Gdańsk 2004, s. 331.

⁴³ E.A. Gutkind, *op.cit.*, s.119.

MANIERYZM

Manieryzm to kolejny okres gwałtownych przemian politycznych, socjologicznych, ekonomicznych. Zmiana światopoglądu, a wraz z nią porzucenie koła, jako klasycznego wyobrażenia doskonałości podążały za keplerowskim udowodnieniem eliptyczności orbit planetarnych. *Wszystko jakby straciło równowagę i zamiast rytmu tektonicznego wystąpił rytm inny* pisał Max Dvorak w opracowaniu *El Greco i manieryzm*. Królowała elipsa oraz wywodzące się z niej parabola i hiperbola.⁴⁴ Jednocześnie charakterystyczny był nacisk na regularność i dostojność, rolę obyczajów i hamulców socjalnych, a także uczucie rozczarowania. Element socjalny miasta idealnego zastąpiony został formalizmem – regularnym geometrycznym planem, paradoksalnie scalonym z militarnym podejściem utylitarystycznym i związanymi z nim rozwiązaniami inżynierskimi. Podobne dychotomie były charakterystycznym elementem czasów.

Helen Rosenau zadaje pytanie, do jakiego stopnia manierystyczne rysunki (między innymi plany Albrechta Dürera) są planami miast idealnych. Mimo, że posiadają geometryczną formę, obrys fortyfikacji często nie odpowiadał wewnętrznemu kształtowi miasta, a drobne asymetrie i motywy ornamentalne odbiegały od formalnej perfekcji. Dodatkowo renesansowy indywidualizm i czynnik społeczny zastąpiony został sterylnym formalizmem i utylitarystycznym.⁴⁵

Ryc. 9 A. Durer, rycina z *Entliche Unterricht ze Befestigung der Stett, Schloss und Flecken*. Źródło: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002

Fig. 9. A. Durer, figure from *Entliche Unterricht ze Befestigung der Stett, Schloss und Flecken*. Source: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002

⁴⁴ G.R. Hocke, *Świat, jako labirynt, Maniera i mania w sztuce europejskiej w latach 1520-1650 i współcześnie*, Gdańsk, 2003, s.228, 229, 225-242, 348-350.

⁴⁵ H. Rosenau, *op.cit.*, s.68,69.

BAROK

Okres baroku w urbanistyce charakteryzował się raczej rewitalizacją miast istniejących (na przykład Rzym i Londyn z wieloosiowymi układami) niż kreacją nowych założeń. W porównaniu z renesansem zainteresowanie miastem idealnym zmalało.⁴⁶ Jednocześnie rozwój nauk ścisłych i odkrycia geograficzne kształtowały światopogląd człowieka barokowego, a szala wpływów politycznych (katalizator przemian urbanistycznych) przeniosła się z Włoch do Francji.⁴⁷

Przemiany w urbanistyce ilustrują ryciny miasta z nowych wydań Witruwiusza, na których widnieją podkreślone mury, podział miasta na sektory, podkreślone w tkance punkty o specjalnym znaczeniu (zgodne z ideą politycznej centralizacji), szerokie *places d'armes* (widoczne już w manieryzmie) oraz ulice ciągnące się *ad libitum* w otaczający krajobraz. Rozległe perspektywy, wrażenie przestrzenności i dążenie do nieskończoności widać w architekturze m.in. w dekoracjach *trompe-l'oeil*, natomiast w urbanistyce i sztuce ogrodowej w długich alejach. Wraz z kopernikańskim odkryciem świat zaczyna być widziany jako miejsce nieskończone. Powraca utożsamianie miasta z mikro- i makrokosmosem. Jednocześnie barok był ostatnią epoką, w której powstawały założenia obronne otoczone przez rozbudowane fortyfikacje. Cytadela Vaubana o formie wzorowanej na tradycji manierystycznej i bastionach Michała Anioła nie tylko spełniały funkcje miast, ale wraz z zainteresowaniem twórcy klasą najniższą warstwą społeczną były przykładami integracji wszystkich klas.

Miejsce renesansowego planu gwiaździstego zajęło barokowe *trivium*, (z pierwowzorem w Rzymie Sykstusa V) i jego wieloosiowa wersja, *rond-points* podporządkowujące układ jednemu budynkowi – symbolowi władzy. Okazałość (*magnificence*) została dodana do witruwiańskiej triady, dominując nad użytecznością. W architekturze efekty realistyczne zmieszały się z teatralnością, w sztuce ogrodowej nastąpiło scalenie natury i dzieła ludzkiego, czego najdoskonalszym wcieleniem stało się założenie wersalskie.⁴⁸ W Wersalu po raz pierwszy w historii urbanistyki powstała wielkoprzestrzenna kompozycja urbanistyczna nie warunkowana ani zagadnieniami militarnymi ani ekonomicznymi, ale ideą państwa absolutystycznego. Biorąc na warsztat warunki topograficzne Le Nôtre skomponował takie elementy jak dom, pałac i ulicę z zielenią i wodą. Powstał układ będący scaleniem ogrodu, siedziby króla i nowego miasta. Centrum *trivium* był punkt ideowo najważniejszy, centrum pałacu – sypialnia królewskiej. W sposób widoczny trójosiowość układu służyła jedynie celom reprezentacyjnym. Poza centralną osią – łączącą w prostej linii pałac z Placem de la Concorde – boczne nie odgrywały istotnej roli funkcjonalnej, zanikając w tkance miejskiej.⁴⁹

Z renesansu barok przejął ulicę, pojmowaną nie jako wolna przestrzeń pomiędzy budynkami, ale jednolity element przestrzenny o swoistej estetyce. Od odrodzenia kontrreformację dzieliło upodobanie do tworzenia ciągłych płaszczyzn w odróżnieniu od wolnostojących budynków. Jednorodne elewacje, tworzące efekt odpowiadający miastu idealnemu odzwierciedlać miały jedność społeczną. Unifikacji służyło wprowadzanie uregulowań prawnych odnośnie wysokości budynków, wielkości otworów okiennych, estetyki elewacji (rozpoczęte w Holandii przekształcanie ze względu na braki terenu, a widoczne przy przebudowie Londynu w 1667). Z renesansu przejęto także wpisywanie kościołów w siatkę uliczną, lecz z podkreśleniem ich monumentalności.⁵⁰

Spiro Kostof zauważa, że wpływ estetyki barokowej przeminął wraz z nadejściem modernizmu. Podkreślone ulice w rzeczywistości zwiastowały modernistyczne zainteresowanie

⁴⁶ Tamże, s.71.

⁴⁷ S. Kostof, *The City Shaped...* op.cit., s.215.

⁴⁸ Tamże, s.214, 215, 218; H. Rosenau, op.cit., s.73; E.A. Gutkind, op.cit., vol. V, s.78,79.

⁴⁹ T. Tolwiński, op.cit., s.282-287; S. Giedion, op.cit., s.162,163.

⁵⁰ S. Kostof, *The City Shaped...* op.cit., s.215; H. Rosenau, op.cit., s.77.

komunikacją (np. u L'Enfant'a, widoczne potem w Garden City). Elementem odróżniającym jednak barok od modernizmu było strefowanie. Barokowe miasto było pierwowzorem miasta – artefaktu.⁵¹

Ryc. 10 P. Le Pautre, plan Wersalu.
Źródło: W. Sonne, *Representing the State, Capital City Planning in the Early Twentieth Century*, Munich 2003

Fig. 10. P. Le Pautre, design of Versailles. Source: W. Sonne, *Representing the State, Capital City Planning in the Early Twentieth Century*, Munich 2003.

NOWY ŚWIAT

Odkrycie Ameryki w 1492 r. umożliwiło ekspansję europejskiej kultury i religii na nowy kontynent. Europejczycy kojarzyli z Amerykanami antyczne mity, a jednocześnie pojęcie Nowy Świat sugeruje cezurę czasową konieczną do realizacji utopii – tabula rasa. Idylliczny świat nie był wart zostania inspiracją dla realiów starego kontynentu, ale mógł zyskać na wpływie europejskim. W Ameryce można było odkryć raj, realizować ideały, stworzyć antytezę dekadentckiej, starej Europy. Tworzono nowe miasta (Meksyk, Lima, Rio de la Plata, Asuncion, Buenos Aires) i osady, w których zakony katolickie poddawały ludność miejscową procesowi wychowania i ewangelizacji (m.in. jezuickie redukcje). Odrzucano miejscowe formy przestrzenne oraz ich znaczenie duchowe i kulturalne, najczęściej dla planowania opartego na ortogonalnej siatce – narzędziu racjonalnej dominacji, zapewniającym nadzór i bezpieczeństwo bez konieczności stawiania murów.

Z biegiem lat przestrzeń tworzonych miast podlegała prawnym regulacjom. Ostatecznie przyjęty schemat zakładał 400 na 600 stóp jako najlepszy wymiar miasta (z możliwością powiększenia przy zwiększeniu liczby ludności), układ ortogonalny (najczęściej o kwadratowych blokach zabudowy, które rozpoczynano wytyczać od rynku) z rynkiem w centrum (utworzonym w polu siatki lub przez cofnięcie bloków okolicznych, którego dłuższy bok

51 Potem powracającym w postmodernizmie (u Bofilla i Kriera) [w:] S.Kostof, *The City Shaped...* op.cit., s.217.

wynosić miał co najmniej 1,5 długości krótszego jako dogodny przy festiwalach i obchodach), który otaczały najistotniejsze zabudowania (kościół, ratusz, domy najznamienitszych kolonistów). Schemat skodyfikowany został w prawie przyjętym przez Filipa II w 1573 roku – *Recompilacion de Leyes de los Reynos de las Indias*, znanym pod nazwą *Prawo Indian* – w rzeczywistości pierwszym nowożytnym prawem urbanistycznym.⁵²

Ortogonalna siatka wprowadzona została w sposób jeszcze bardziej konsekwentny na obszarze Stanów Zjednoczonych. Kataster z roku 1785 jest ilustrował wiarę Thomasa Jeffersona w kraj, w którym każdy obywatel zostanie posiadaczem ziemskim, a ortogonalny podział będzie ten fakt utrwalac podobnie jak konstytucja. Podobnie jak idea demokracji, podbudowę urbanistyki niektórych miast stanowiła religia.

Ryc. 11. T. Hutchins, rycina z *Plat of the Seven Ranges of Township being Part of the Territory of the United States N.W. of the River Ohio*. Źródło: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002

Fig. 11. T. Hutchins, figure from *Plat of the Seven Ranges of Township being Part of the Territory of the United States N.W. of the River Ohio*. Source: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002

OŚWIECENIE

Na urbanistykę oświecenia wpływały dwa przeciwstawne czynniki: odkrycie Pompejów i Herkulanum (matematyka i racjonalizm sprzyjały stosowaniu reguł geometrii) oraz tendencje romantyczne – pociąg ku naturze w miejsce matematycznych paradygmatów nauki. W zakresie miast idealnych tematem przewodnim stało się miasto industrialne. Plan Londynu Wren'a podawany jest jako zwiastujący tę tendencję.⁵³

Francuski klasycyzm określany jest jako ruch bardziej ideologiczny niż polityczny. Rozwój nauki (Voltaire'a, encyklopedyści⁵⁴) i bliższe poznanie cywilizacji innych kontynentów sprzyjało sekularyzacji. Rosła siła trzeciego stanu, a wraz z nią konieczność tworzenia budynków użyteczności publicznej o nowych funkcjach. Rousseowska wiara we wrodzone dobro człowieka skażonego cywilizacją i osiąganie utopii w zgodzie z prawami natury towarzyszyła przekonaniu o determinizmie środowiskowym.⁵⁵ Wraz ze stopniowym pojawianiem się funkcjonalizmu⁵⁶ następowała powolna przemiana estetyki rokoko

⁵² R. Eaton, *op.cit.*, s.75-80.

⁵³ A. Akkerman, *Harmonies of Urban Design*, [w:] *Designing Cities, Critical Reading in Urban Design*, Oxford 2003, s.88.

⁵⁴ Rosenau, *op.cit.* s.87; Także inni: Locke, Monteskiusz (zwolennik determinizmu uznawany za wpływającego na *architecture parlante*, do którego odnosi się Boullée), Kant, Hume. [w:] R. Eaton, *op.cit.* s.103.

⁵⁵ *Code de la Nature* Morelly'ego – opis społeczeństwa komunistycznego, uzupełniony o charakterystykę przestrzeni miasta podobnego do regularnych, renesansowych – formuje połączenie pomiędzy planistami i myślicielami – reformatorami społecznymi. [w:] H. Rosenau, *op.cit.* s.91; R. Eaton, *op.cit.*, s.101, 102.

⁵⁶ Pierre Laugier w *Essai sur l'Architecture* optował za prostotą formy, a także zgodnością z przeznaczeniem, co w przestrzeni miasta objawiało się (podobnie do Albertiego) prostymi ulicami i racjonalnym planowaniu całości (krytykuje chaotyczny Paryż). Jego szalas to nie tylko najprostsza racjonalna konstrukcja, ale też wołanie o prostotę, które pojawiło się już u Witruwiusza. [w:] H. Rosenau, *op.cit.*, s.90,91, R. Eaton, *op.cit.*, s.105.

w neoklasycyzm – styl który realizować miał potrzeby burżuazji, monarchii oraz częściowo klasy robotniczej, do tej pory nieobecnej w planowaniu.⁵⁷

Paryż Pierre'a Patte'a⁵⁸ to plan miasta idealnego z „inżynierskiego” punktu widzenia, rozpoczynający fazę projektów miast wieloogniskowych (m.in. Waszyngton). Planowanie barokowe (postrzeganie miasta jako ilustracji mocy władcy) zastąpiło w nim miasto – struktura zorganizowana możliwie racjonalnie. Patte zasugerował konieczność całościowego spojrzenia na Paryż, wpisując w jego tkanę projekty A.-J. Gabriel a (Place de la Concorde), J.G. Soufflota, Boffranda i innych, a także rozpoczynając dyskusję nad zagadnieniami funkcjonalnymi, takimi jak komunikacja, czy problem zachowania zabytkowych kościołów. Własny projekt autora zakładał połączenie wyspy Ile de la Cité z Ile ST Louis, umieszczenie na tym terenie katedry, a naprzeciwko Luwru (na drugim brzegu Sekwany) budynku parlamentu, sądów i więzień.

Twórczość „klasycznych reformatorów” – Boullée i Ledoux – to nadejście stylu empire w miejsce rokoka, poszukiwanie „istoty” budowania i odrzucenie bogatej ornamentyki jako ilustracja nowego społecznego celu – zainteresowania czwartym stanem.⁵⁹

Projekty pojedynczych obiektów Boullée (obwarowania, bramy, teatry, biblioteki, sądy i inne budynki użyteczności publicznej) tworzą zorganizowaną całość. Monumentalne formy brył stereometrycznych, symetryczne, stopniowo coraz bardziej pozbawione ornamentu, inspirowane były pięknem geometrii (co widoczne jest w Cenotafie) i miały odzwierciedlać nieskończoność. Podobnie *miasta umarłych* – cmentarze o formach architektonicznych zaczerpniętych z architektury egipskiej, w których brak dekoracji symbolizował *bezczasowość*. Jako wpływowy członek Akademii Francuskiej Boullée wypowiadał się też na temat urbanistyki, optując za całościowym planem Paryża. Wynikiem tego działania był *Plan des Artistes* z roku 1793. Zniszczony w pożarze ratusza i odtworzony przez Bernarda w roku 1888 stał się on podstawą hausmannowskiej przebudowy Paryża.

W odróżnieniu od Boullée Claude Ledoux podawany jest jako architekt praktyczny. Jednak pozbawione tła empirycznego ich projekty stawały się podobne. Przykładem może być cmentarz w Chaux i *Oikema*, która oprócz widocznego podobieństwa do wieży Filarete, zaplanowanej pierwotnie w centrum Sforzindy przypomina boullée'owskie pałace miejskie. W dziedzinie urbanistyki natomiast architekci preferowali dwie odrębne tendencje planowania XVIII-wiecznego: ograniczone, obwarowane jednostki, których mury miały znaczenie symboliczne, nie militarne (Boullée) oraz decentralizację – otwarty plan „miasta-ogrodu”, symbolizujący postęp i rewolucyjną wolność, powiązaną z uwolnieniem handlu (Ledoux).⁶⁰

Wpływ francuskiego neoklasycyzmu na inne kraje widoczny jest między innymi w projekcie Waszyngtonu L'Enfanta (Paryż Patte'a), Sankt Petersburga Katarzyny Wielkiej i umiejscowionych w nim budynkach Admiralicji Zacharowa (Boullée), bursie Thomasa de Thomon (Ledoux), a na gruncie niemieckim w projektach Friedricha Gilly: mieście idealnym (znowu Paryż Patte'a) i budynkach o prostych monumentalnych formach (Boullée).⁶¹

Planowanie abstrakcyjnych form idealnych wyraźniej widoczne jest w oświeceniowej Francji niż Anglii, zainteresowanej głównie techniką i projektowaniem obiektów przemysłowych i wiejskich. obecne raczej w planowaniu ogrodów), ojczyzna rewolucji przemysłowej powiązana jest z zagadnieniem *citta ideale* poprzez związek architektury angielskiej i francuskiej (geneza odrzucenia rokoka i kultu natury zatopiona jest w ogrodach

⁵⁷ H. Rosenau, *op.cit.*, s.87,92,93.

⁵⁸ Zawarty w *Monuments eriges en France a la gloire de Louis XV* z roku 1765. [w:] S. Giedion, *op.cit.*, s.171,172; H. Rosenau, *op.cit.*, s.87-89; R. Eaton *op.cit.*, s.104,105.

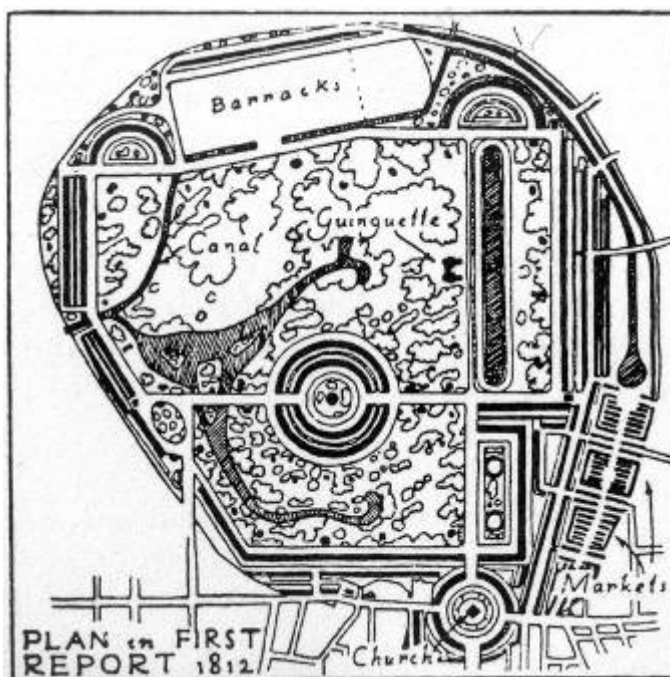
⁵⁹ H. Rosenau, *op.cit.* s.93.

⁶⁰ Ibidem, s.93-106, R. Eaton, *op.cit.*, s.112-116.

⁶¹ H. Rosenau, *op.cit.*, s.106-111.

angielskich, a na przykład budynki w Bath to interpretacja francuskich i włoskich prototypów).

Jako próby utworzenia angielskich miast idealnych podawane są: projekt Londynu Christopher'a Wren'a (1666) o regularnym rozkładzie witrwiańskich sektorów i Regent's Park John'a Nasha (1812),⁶² zagospodarowanie londyńskiej dzielnicy na zlecenie korony. Wyznaczając sobie za cel dochód inwestora, estetykę, zdrowie i wygodę mieszkańców, Nash stworzył luksusowe prywatne rezydencje – mieszkania dla nowej grupy społecznej bogatych przemysłowców, odsunięte od ulicy, podniesione nad teren i zunifikowane z parkiem. Klasyczny ornament zdobił fasady o teatralnym charakterze (jednolite jak na rue de Rivoli). Pierwotny plan ogrodu zawierał koło i dwa półkola – reminiscencje planowania francuskiego oraz inne kompleksy swobodnie rozmieszczone w parku. Niespotykana w tamtym okresie organizacja przestrzeni z wysuniętymi i cofniętymi budynkami, których nie dało się ogarnąć jednym spojrzeniem, powszechna była dopiero w modernizmie. Projekt Nasha wywołał burzliwą dyskusję i oskarżenia o antynarodowe planowanie.

Ryc. 12. J. Nash, rycina *Regent's Park*. Źródło: H. Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972.

Fig. 12. J. Nash, figure of *Regent's Park*. Source: H. Rosenau, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972.

XIX WIEK

Leonardo Benevolo podaje sześć czynników wpływających na przemianę miasta dziewiętnastowiecznego: wzrost populacji, postęp technologiczny, migrację ludności wiejskiej do miast (prowadzącą do gwałtownego wzrostu terytorium i zaludnienia), rozwój środków komunikacji,⁶³ prędkość zmian technicznych i społecznych nie pozostawiająca czasu na analizę i poszukiwanie rozwiązań pojawiających się problemów (m.in. przystosowania struktury miasta do nowych potrzeb) i wreszcie nowe kierunki myśli politycznej – liberalizm przeciwny interwencjonizmowi ekonomicznemu, odrzucający rządową kontrolę a z nią prawo budowlane. Dwa ostatnie czynniki prowadziły do obniżenia standardu życia

⁶² S. Giedion, *op.cit.*, s.702,707; *Ibidem.*, s.119.

⁶³ Kołowej, kolei i wodnej - zastąpienie żaglowca parowcem, rozbudowa sieci kanałów.

najniższych klas, a w rezultacie także reszty społeczeństwa (minimalnej wielkości domy czynszowe z kiepskich materiałów, stawiane na najtańszych terenach blisko fabryk, brak odpowiedniego przewietrzania, zagęszczenie ludności, zanieczyszczenia, śmieci i ścieki na ulicach, brak segregacji ruchu pieszego i kołowego, terenów zielonych, epidemie). Lata czterdzieste przyniosły więc publiczną dyskusję i pierwsze uregulowania prawne dotyczące zabudowy i utrzymania terenów miejskich. Próby poprawy stanu miasta „postliberalnego” Leonardo Benevolo dzieli na dwie grupy: interwencję w organizmy istniejące (rozpoczęcie robót publicznych, tworzenie nowych dzielnic podmiejskich) i tworzenie dla nich alternatywy – utopijnych modeli opartych na autorskich ideologiach.⁶⁴

Jako trzy podstawowe układy urbanistyczne stosowane w dziewiętnastym wieku Francoise Choay podaje: wieloosiowe układy barokowe, ortogonalną siatkę i *pictoresque*, wzorowane na angielskich rezydencjach. Jako dwa podstawowe sposoby działania w miastach istniejących: rozbudowę miasta otwartego (Barcelona) i modernizację obwarowanego (Paryż).⁶⁵ Monumentalna urbanistyka barokowa sprawdziła się w mieście XVIIIw. *Circus* i *Royal Crescent* w Bath, *Regent's Park* w Londynie i hausmann'owska przebudowa Paryża za pomocą zuniformizowanej architektury i efektów perspektywicznych umożliwiały kontrolę otoczenia.⁶⁶ Siegfried Giedion podaje jednak odmienne cele tej ostatniej:⁶⁷ odsłonięcie dużych obiektów dla estetyki i swobodnego dostępu (tu obronność grała pewną rolę), poprawa stanu zdrowia mieszkańców przez wyeliminowanie zaułków, ośrodków epidemii, zapewnienie cyrkulacji światła i powietrza poprzez „wycięcie” w tkance wielkich bulwarów. Według Francoise Choay natomiast celem było przekształcenie Paryża – w roku 1853 zlepku dzielnic – w jednolitą całość „rynku konsumenckiego, wielkiego warsztatu”. Planowanie kapitalistyczne zastąpiło społeczne, powstało metropolis zunifikowane gorączką kapitalizmu.⁶⁸

Wieloosiowy układ nowego Paryża był zespoleniem skrzyżowanych osi pn-pd i wsch-zach, łączących główne punkty miasta (kontynuacja dzieła Ludwika XIV) i podwójnego pierścienia okalających je bulwarów. Całość miała tworzyć ramę dla tak zwanego „systemu gwiazdy”, „systemu republiki” czy też „systemu bariery ognia”.⁶⁹ Estetyczne założenia projektu sprowadzały się do form neoklasycystycznych. Paryż stał się miastem idealnym pod względem inżynierskim – problemem technicznym, w którym rozważano przystosowanie do ruchu kołowego jeszcze zanim powszechnie doceniano jego wagę.

Wprowadzono zhierarchizowany system sieci ulicznej. Ulice potraktowano jak ciągi komunikacyjne pomiędzy dzielnicami i punktami starej i nowej tkanki (dworce kolejowe, place handlowe) – zdublowano ślepe, poszerzono istniejące, wycięto nowe, tworzące charakterystyczne efekty perspektywiczne (niektóre o niespotykanej dotychczas długości pięciu kilometrów – *culte de l'axe*). Place stały się węzłami komunikacyjnymi. Przystosowanie dla potrzeb samochodu spowodowało odsunięcie na drugi plan problemów mieszkaniowych. Za jednolitymi fasadami rodem z urbanistyki barokowej pozostała słoczona stara tkanka, tworzona przez kamienice czynszowe. Preindustrialny model łączenia miejsca pracy z mieszkaniem i ruchem kołowym nie sprawdzał się w społeczeństwie przemysłowym.⁷⁰

⁶⁴ L. Benevolo, *The History of the City*, s.733-735; Ibidem, *Aux sources de l'urbanisme moderne*, Paris 1963, s.11-32; K. Frampton, *Modern Architecture, A critical history*, London 2007, s. 20-22.

⁶⁵ F. Choay, *The Modern City: Planning in the 19th Century*, London 1970., s.14.

⁶⁶ L. Benevolo, *Aux sources... op.cit.*, s.29.

⁶⁷ S. Giedion, *op.cit.*, s.715.

⁶⁸ F. Choay, *op.cit.*, s.16,17.

⁶⁹ Plany zakładały też prace w Bois de Boulogne, Bois de Vincennes i innych parkach, utworzenie pasa zieleni wzdłuż linii fortyfikacji (nigdy nie powstał) oraz włączenie przedmieść. [w:] *Ibidem*, s.18.

⁷⁰ *Tamże*, s.15-19; R. Eaton, *op.cit.*, s.123; S. Giedion, *op.cit.*, s.708.

Podobny nacisk na kwestie komunikacji położył Idefonso Cerda w projekcie rozbudowy Barcelony (w 1859 po nagłym wzroście populacji i likwidacji murów obronnych). Dla niego tranzyt był punktem wyjścia wszystkich wystudiuowanych struktur urbanistycznych. Powstała wydłużona struktura zmierzająca w stronę miasta liniowego, a szerokość ulic osiągnęła niespotykany w tamtym czasie wymiar 20m. Jednocześnie Ruth Eaton pisze, że to idealny plan mający rozpocząć transformację socjalną (zapewnić równowagę pomiędzy wolnością i wartościami socjalnymi w społeczeństwie egalitarnym). Regularna siatka oznaczała równość społeczną.⁷¹

Revolucja przemysłowa wraz z afirmacją maszyny uznawanej za medium naprawy życia przyniosła potępienie współczesności i idealizację przeszłości.⁷² Widoczne w przestrzeni różnice pomiędzy klasami społecznymi mieszkańców, kiepskie warunki życia robotników, rozdzwięk pomiędzy miastem i wsią spowodowały jednocześnie tendencje regularyzacyjne i reakcję wycofania. We wpisujących się w nurt miast idealnych modelach osadniczych podejmowano zagadnienia komunikacji i higieny. Ich przykłady Francoise Choay dzieli na trzy grupy: *pseudurbias*, „modele progresywne” i „miasta kulturalistyczne”.⁷³

Pseudurbias to robotnicze osady na przedmieściach planowane przez przedsiębiorców, w pierwszym etapie cechujące się nieskomplikowanym ortogonalnym układem, zapewnieniem podstawowych funkcji (trzy kluczowe punkty to fabryka, kościół i zabudowania mieszkalne – reszta zależna była od wizji właściciela, ale często wykluczano pub z powodów moralnych i park jako luksusowy), separacją miejsc zamieszkania i pracy oraz naciskiem na standaryzację elementów i zainteresowaniem modelami domów nie estetyką. Przykłady takich osad to Bessbrook, Saltaire czy Pullman City, o różnym stopniu paternalizmu, w porównaniu do bogatego, zróżnicowanego miasta redukujące wachlarz zachowań mieszkańca.⁷⁴ Od 1879 planowanie zaczęło wchodzić w nową fazę, co oznaczało zainteresowanie nowymi wartościami, na czele z estetyką i indywidualizmem, w którego rozwoju naczelną rolę grało tworzenie parku i terenów zielonych. Modelowy dom zastępowany był modelowym miastem (przykłady to Bournville, Port Sunlight, Schenderhof), a pseudurbia zastąpiły progresywne modele preurbanistyczne.⁷⁵

Trzecia grupa to miasto kulturalistyczne – niewielkie, o wyraźnie zdefiniowanych granicach i gęstej tkance, cechujące się nie standaryzacją, ale różnorodnością i asymetrią wyniesionymi z nieregularności fasad i zróżnicowania zabudowy.⁷⁶ W modelu retrospektywnym, odwołującym się do miasta preindustrialnego organiczne piękno zastąpiło progresywistyczną higienę. Twórcy dążyli do rozwinięcia człowieka jako kompletnej jednostki, wprowadzając element nostalgiczny, związany z rozwojem badań historycznych i wdrażania historii do studiów nad kulturą i sztuką.⁷⁷ William Morris, który powiełał upodobania Ruskina (z wpływami marksistowskimi) w *News from Nowhere* przedstawił utopię planowania organicznego (wioski – ogrody, pozostawił tylko historyczne centrum

⁷¹ K. Frampton, *op.cit.*, s.25,26; R. Eaton, *op.cit.*, s.144,145.

⁷² Przykładowo Ruskin, Pugin, Morris. Ruskin wywarł wpływ na pozostałych, a także Howard'a i niemieckich ekspresjonistów. Proletariackie ideały towarzyszyły u niego krytyce nowoczesnych materiałów, przemysłu, maszyny, wolnego rynku, uwielbieniu dla średniowiecza i utopii Platona, Bacona, More'a. Porządek urbanistyczny przeszłości to *katharsis* – porządek świata. Jego wizja przewidywała miasto kompaktowe, pierwowzór miasta-ogrodu. [w:] F. Choay, *The Modern... op.cit.*, s.102,103, H. Rosenau, *op.cit.*, s.139; R. Eaton, *op.cit.*, s.122, 141-148.

⁷³ F. Choay, *The Modern City... op.cit.*, s.27; R. Eaton, *op.cit.*, s.122,123.

⁷⁴ F. Choay pisze, że w drugiej połowie XIXw. te osady stawały się niemal identyczne i często niesłusznie są kojarzone z garden cities. [w:] F. Choay, *The Modern City... op.cit.*, s.27-31; S. Kostof, *The City Shaped... op.cit.*, s.169.

⁷⁵ Opisane w dalszej części jako miasta-diagramy socjalistyczne. [w:] F. Choay, *The Modern... op.cit.*, s.29,30.

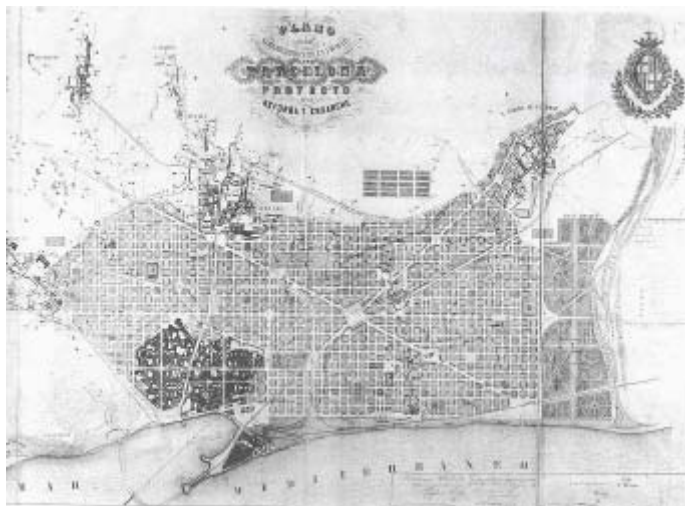
⁷⁶ Cechy, które Ruskin uzasadnia różnorodnością natury, wiązane były też z miastem średniowiecznym, renesansowym i rzymskim, potem podziałem na miasto organiczne i mechaniczne (przeszłości i teraźniejszości, dla romantyków piękna i brzydoty, potem dla Maxa Webera *Gemeinschaft* i *Gesellschaft*); [w:] *Ibidem*, s.102,103.

⁷⁷ Zgodnie z poglądem Hegla o antycznym mieście greckim jako perfekcyjnej kulturalnej całości. [w:] F. Choay, *The Modern... op.cit.*, s.102,103.

Londynu). Jego regresywne myślenie nie przewidywało nieuchronności zmian, wywołanych przez rewolucję przemysłową.⁷⁸

Dla Camillo Sitte organiczny wzrost miasta średniowiecznego miał być sposobem na humanizację dziewiętnastowiecznego. W oparciu o badania struktury miasta preindustrialnego, tworzył zwartą, zamkniętą całość tkanki: budynków, placów i ulic (co miało być warunkiem dobrego samopoczucia). Nieregularność i wyobrażenia miały być jedynymi kryteriami tworzenia pustki i bryły zamiast linii prostej, kąta prostego i symetrii (projekt placu przy kościele wotywnym w Wiedniu uwidacznia założenia Sitte).⁷⁹ Zaprzeczał tworzeniu miasta na podstawie wyabstrahowanych szkiców, wskazywał na ich porażkę w konkretnych przypadkach. Mimo podejścia behawioralnego słabość systemu polegała na rozpatrywaniu prawie wyłącznie czynników estetycznych. Nie brał pod uwagę wykorzystania przestrzeni (co Choay porównuje do hausmannowskiego ograniczenia do zagadnienia ekonomii), ani kwestii komunikacyjnych (analizował przestrzeń tylko pod względem przechodnia, dlatego wykorzystywano ten sposób myślenia głównie w tworzeniu stref podmiejskich jako przeciwieństwo haussmanowskiego).⁸⁰

Rob Krier w mieście postindustrialnym widzi początek rozpadu przestrzeni urbanistycznej XX wieku. Nowe metody prowadzenia wojny sprawiły, że mury, będące do tej pory *regulatorami* przestrzeni urbanistycznej (konieczność obrony dyscyplinowała każdy aspekt miasta: konstrukcję, przebudowę i ekspansję) nie stanowiły już ochrony. Ich likwidacja zbiegła się z gwałtownym, chaotycznym wzrostem. Miasto preindustrialne było też systemem komunikacji i informacji, jego planista i użytkownik uznawali kody przestrzenne. Innymi słowy mieszkaniec wpisany był w strukturę społeczną, a plan z tą strukturą korespondował. Miasto średniowieczne odzwierciedlało priorytety kleru, feudałów, czy gildii, barokowe zaś system autorytarnej władzy i ówczesne osiągnięcia naukowe (wcześniejsze wrażenie intymności zastępowało miasto – spektakl dla oka). Urbanistyka XIX-wieczna była jednym z czynników tworzących ustrój demokratyczny. W odróżnieniu od miasta społeczeństwa absolutystycznego najczęściej nie poszukiwała perfekcyjnych rozwiązań modelowych, ale zakładała stopniową modyfikację.⁸¹

Ryc. 13. I. Cerda, plan Barcelony. Źródło: F. Choay, *The Modern City: Planning in the 19th Century*, London 1970.

Fig. 13. I. Cerda, Barcelona's design. Source: F. Choay, *The Modern City: Planning in the 19th Century*, London 1970.

⁷⁸ Według Morrisa falangi oprócz znaku czasów nie były niczym więcej niż ucieczką od destytuacji, podczas kiedy on sam dążył do tworzenia w myśl maksymy, że przyczyna sztuki to przyczyna człowieka. [w:] R. Eaton, *op.cit.*, s.141-143; Piorowa, s.176-183; F. Choay, *The Modern... op.cit.*, s.103, 104.

⁷⁹ Giedion pisze o utopizmie rozwiązań Sitte, komponowaniu idylli. [w:] S. Giedion, *op.cit.* s.749,750.

⁸⁰ F. Choay, *The Modern... op.cit.*, s.104-106. Wśród następców Sitte wymienić można Geddesa i Unwina.

⁸¹ R.Krier, *op.cit.*, s.64; F. Choay, *The modern city... op.cit.*, s.7,8; L. Benevolo, *Aux sources... op.cit.*, s.53.

WIEK MASZYNY

Warunki panujące w pierwszej połowie XX wieku Ruth Eaton przyrównuje do wczesnorenesansowych – kombinacja przemian i niemocy. Postęp techniczny dawał nowe możliwości, wojna unicestwiła nostalgię ku przeszłości, a kryzys ekonomiczny zmusił twórców do przelewania idei na papier zamiast rzeczywistych realizacji. Jednocześnie miasto dwudziestowieczne kontynuowało rozwój XIX-wiecznego, stając się dynamicznym tworem, zatłoczonym, pełnym światła i hałasu (wzrost liczby mieszkańców, rozwój komunikacji, gęsta zabudowa, wysokie budynki dzięki technologii szkieletowej i windzie). *Metro-polis* Fritza Langa (1927) prezentuje jego karykaturalny portret. W epoce mechanizacji życia i standaryzacji miasto było w literaturze, fotografii, malarstwie i grafice obiektem jednocześnie fascynacji i odrazy, ponownie dzieląc swoich twórców na zwolenników i przeciwników postępu.⁸²

Waga futuryzmu w dziejach *citta ideale* polega na wprowadzeniu czwartego wymiaru jako istotnego elementu miasta oraz włączeniu postaw progresywnych (odrzuć ornamentu, funkcjonalizm) i tendencji do form abstrakcyjnych, nowych materiałów, ideologii mechanicznych (architektura odzwierciedlająca „nowy, mechaniczny świat”).⁸³ Jeszcze dalej poszli twórcy z grupy De Stijl wieszczący koniec sztuki (życie w mieście stało się sztuką samo w sobie) i nadejście języka abstrakcji („w wielkim mieście natura już jest skrępowana, uporządkowana przez ludzkiego ducha”). Ich *Cite de Circulation* (T. Van Doesburg, C. Van Eesteren, 1920) to miasto dostosowane o rozkładzie budynków przypominającym *counter-compositions* do potrzeb automobilizacji.⁸⁴

Okres międzywojenny w Niemczech, naznaczony chaosem ekonomicznym i rewolucją stwarzał idealne warunki do tworzenia utopii. Oprócz „radykalnych” wizji postępu, powstawały takie, w których politycznej rewolucji towarzyszyć miała kulturalna. Bruno Taut w serii akwarel *Alpinie Architektur* (1919) zobrazował szklaną zabudowę wyrastającą ze szczytów gór, wizję której ideologiczną podstawą miał być apolityczny ruch socjalistyczny likwidujący bariery narodowe, klasowe i interesy prywatne. Scharakteryzowane dokładniej w *Die Stadtkrone* (1919) miasto miało układ inspirowany Świątynią Salomona, Karlsruhe, Freudenstadt i miastem-ogrodem. Niewielka zabudowa zgrupowana była wokół szklanej świątyni, centralnego wysokiego budynku (*Stadtkrone*) rodem z *Glasarchitektur* Sheerbarta, widocznego z każdej części miasta. Jego utworzenie miało być odpowiedzią na poczucie *utraty centrum*, dotkliwe dla człowieka modernistycznego, zakrzewiając idee braterstwa Nietzsche i Manna. Centrum otaczać miała dzielnica gmachów publicznych na podobieństwo Ville Contemporaine.⁸⁵ Tautowski uwielbienie kryształów i katedr podzielał zafascynowany lotnictwem Wenzel Hablik, tworzący wizje miast latających, konstrukcji powietrznych opartych na nowych ideałach religijnych i połączeniu narodów, dalekim jednak od socjalizmu Tauta.⁸⁶

Niemiecki ekspresjonizm wyparła szklana architektura Bauhausu i Miesa Van der Rohe (głosząca platońskie zasady jako harmonię w chaotycznym świecie, zbliżenie do ciężkiego przemysłu, funkcjonalizm, prefabrykację i analizę zachowań, dla ustalenia sposobu organizacji miasta), a te ostatnie z kolei wielkoskalowe plany Hitlera.

W odwrotną stronę poszedł Ludwig Hilbersheimer. Jego wizja miasta dla dwóch milionów mieszkańców (1924), oparta jedynie na kryteriach utylitarnych, przewija się dalej w tle

⁸² Do pierwszych należeli m.in. H. Meyer i Le Corbusier, traktujący maszynę jako wyzwolenie, środek równości społecznej, do innych H.G.Wells i G. Orwell. [w:] R. Eaton, *op.cit.*, s.156-164.

⁸³ Co potwierdzał manifest futurystyczny oparty na Sant'Ellii. [w:] W. J. R. Curits, *Modern Architecture since 1900*, London 2006, s.109,111.

⁸⁴ R. Eaton, *op.cit.*, s.167,169.

⁸⁵ R. Banham, *op.cit.*, s.320-323; R. Eaton, *op.cit.*, s.164-167; W. J. R. Curtis, *Modern... op.cit.*, s.183,184.

⁸⁶ Widoczne na dwudziestu rycinach *Schaffende Krafte* (1908-09), *The Construction of the Celestial Allotment*, serii szkiców *Cyclus Architektur* (1925) i *People of the earth! Nations! Ethnic groups! Races!* [w:] R. Eaton *op.cit.*, s.167,169.

dyskusji o modernizmie. Jednorodne, monumentalne budynki i pozbawione zieleni wnętrza urbanistyczne podawane są niekiedy za przykład miasta antyutopijnego.

Obok utopijnych wizji Lissitzkiego i Malewicha – przeniesionych w trzeci wymiar prounów i architektonów – radzieckie miasto idealne przyjęło formę miasta socjalistycznego, kształtującego proletariackie społeczeństwo. Do dyskusji włączono palące problemy: elektryfikację kraju, industrializację, nową strukturę socjalną, emancypację kobiet. Do popularnych idei należało miasto–ogród Howarda, prowadzące do decentralizacji, a ta do dezurbanizacji – scalenia miasta z wsią, spalającego naturę i kulturę (według Lissitzky'ego zgodne z postulatami zjednoczenia proletariatu, przemysłu i rolnictwa Marksa, Engelsa i Lenina). Dwie opcje w debacie o decentralizacji – rozłożone równomiernie na terenie kraju jednostki mieszkalne i nieskończony homogeniczny twór – reprezentują domy komunalne Zelenko i Sabsowicza (kształtowane podobnie do Falangi, sytuowane co 25 mil na siatce łączącej miasta istniejące) oraz projekt zielonej Moskwy Ginzburga i Barszcza (którzy pozostawili historyczne centrum miasta, pozostałą zabudowę zastępując pasmami drewnianych domów, radialnie wybiegającymi z centrum i skomunikowanymi koleją).⁸⁷

Lista francuskich autorów miast idealnych oprócz Tony Garniera i Le Corbusiera obejmuje Augusta Perreta, planującego otoczenie Paryża wieżami przypominającymi wczesne szkice Le Corbusiera.

W pierwszej połowie wieku dwudziestego jedynie w Stanach Zjednoczonych zachwył maszyną panował właściwie niepodzielnie. Wiary w przemysł nie zachwył nawet kryzys ekonomiczny, a symbolem postępu we wczesnych latach dwudziestych stał się budynek wysoki. Ilustracją panujących tendencji jest *Metropolis Of Tomorrow* Hugh Ferrisa (1929), miasto idealne powstałe po analizie rzeczywistej zabudowy Nowego Jorku – wielopoziomowa struktura podzielona na trzy strefy funkcjonalne (naukową, kulturalną, komercyjną), zakończona wieżami i budynkami mieszkalnymi (niektóre naszkicowane zostały na podobieństwo kryształów i gór). Ferris nie wnikał szerzej w zagadnienia społecznej, ekonomicznej czy politycznej organizacji miasta. Podobnie Richard Neutra, opierający swoje *Rush City Reformed* (1923-35) na zagadnieniach wydajności i transportu. Ortogonalnej siatce tego założenia z osią biegnącą przez środek dla ułatwienia transportu i sieci ulic rozbudowanej w pionie z podziałem na różne rodzaje komunikacji, towarzyszyć miały maksymalnie dwukondygnacyjne zabudowania mieszkalne jednorodzinne, sklepy i szkoły. U Neutra widoczne jest podobieństwo do Le Corbusier'a (układ bloków zabudowy), Soria Y Mata (centralna oś), Sant' Elia (wielopoziomowe skrzyżowanie) i wpływy miast amerykańskich (Nowy Jork, Chicago, Los Angeles). Okazał się on jednak na tyle nowatorski, że umieszczony został przez Johnsona i Hitchcocka na wystawie MOMA proklamującej styl międzynarodowy.⁸⁸

Część modernistycznych wizji miast wykorzystywała postulaty CIAM: podział funkcjonalny, połączenie sfer mieszkania, pracy, rekreacji i komunikacji, model wysokiego budynku w zieleni, mieszkanie dla minimum egzystencji, ludzką skalę zabudowy, postęp technologiczny. Na gruncie polskim były to kwartały mieszkaniowe członków grupy Blok (1925-27) oraz osiedla członków grupy Praesens na warszawskim Rakowcu (1933). Przemysław Trzeciak pisze, że duże zainteresowanie za granicą wywołał projekt „Warszawy Funkcjonalnej” pod kierunkiem Jana Chmielewskiego (1934).⁸⁹

⁸⁷ J.W.R. Curtis, *Modern... op.cit.*, s.252,253, K. Frampton, *op.cit.*, s.174-177, R. Eaton, *op.cit.*, s.189-193.

⁸⁸ J.W.R. Curtis, *Modern... op.cit.*, s.225,226; R. Eaton *op.cit.*, s.205,207.

⁸⁹ P. Trzeciak, *Przygody architektury XX wieku*, Warszawa 1974, s.158-164.

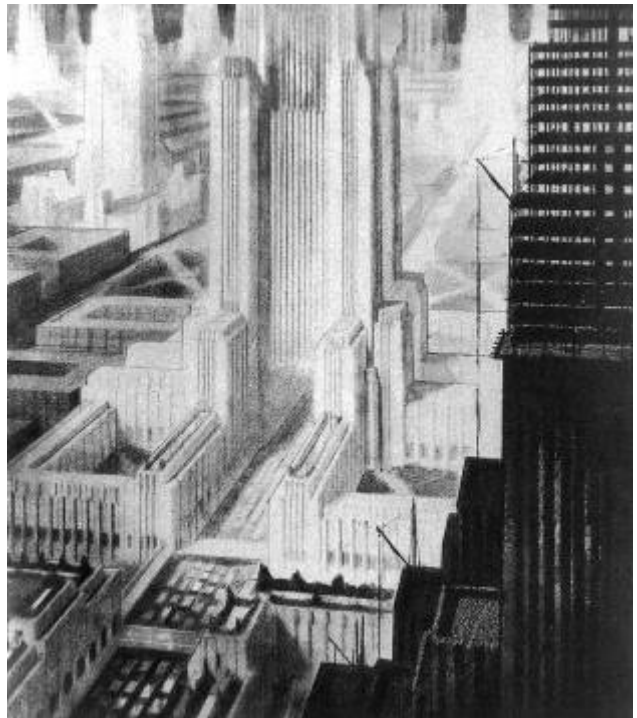
Ryc. 14. F. Lang, *Metropolis*, E. Kettelhut, szkic scenarii. Źródło: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002

Fig. 14. F. Lang, *Metropolis*, E. Kettelhut, scenery's sketch. Source: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002

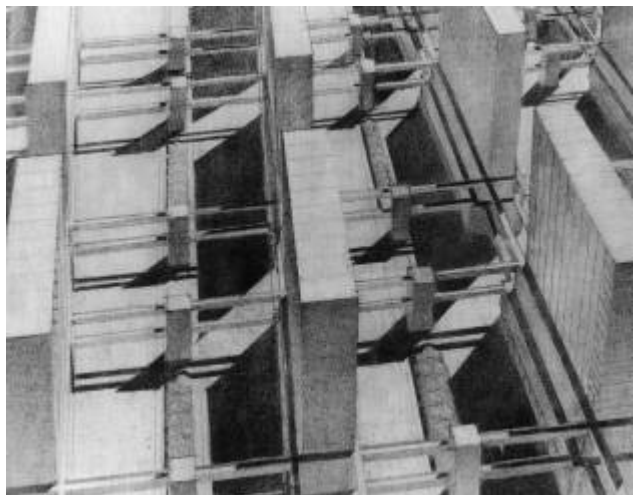
Ryc. 15. H. Ferris, *Vista of the Business Zone* z *Metropolis Of Tomorrow*. Źródło: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002

Fig. 15. H. Ferris, *Vista of the Business Zone* from *Metropolis Of Tomorrow*. Source: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002

Ryc. 16. R. Neutra, rycina z *Rush City Reformed*. Źródło: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002

Fig. 16. R. Neutra, figure from *Rush City Reformed*. Source: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002

II POŁ XX W.

Jednym ze stosunkowo niewielu miast powstałych w dwudziestym wieku od podstaw, według jednorodnej wizji architektoniczno-urbanistycznej, a jednocześnie na dziewiczych terenach jest Brasilia Lucio Costa i Oskara Niemeyera. Zbudowana w trzy lata stolica państwa (1956-70) to scalenie idei modernistycznych z formami geometrycznymi i organicznymi. Plan miasta porównujemy jest do samolotu lub krzyża, na którego dłuższej osi (wzdłuż „skrzydeł”) usytuowano dzielnice mieszkaniowe, a wzdłuż „krótszej” zlokalizowano budowlę użyteczności publicznej. Zabudowa mieszkaniowa miasta podzielona została na osiedla – *superquadra* – sześciopiętrowe bloki z otwartym parterem, wraz z podstawowymi usługami tworzące system jednostek sąsiedzkich. Główne budynki publiczne natomiast, zgromadzone wokół Placu Trzech Władz Parlament, Pałac Jutrzenki i Sąd Najwyższy, monumentalne i modernistyczne jednocześnie poprzez zastosowanie płynnych linii zdaniem ich twórcy „nawiązują do spuścizny Brasillii z epoki kolonialnej”. „Są wyrazem podobnych zamierzeń plastycznych.”⁹⁰

W okresie międzywojennym pojęcie utopii politycznej nabrało negatywnego oblicza, obnażone w systemach totalitarnych i kojarzone z utratą indywidualizmu. Po drugiej wojnie światowej umarła wiara w ideologie, a lata sześćdziesiąte przyniosły apoteozę jednostki i odrzucenie dotychczasowych autorytetów.⁹¹ Na fali kontestacji modernizmu, zachłyśnięcia się pionierskimi technologiami i poszukiwania rozwiązań dla nowopowstałej rzeczywistości społecznej powstała megastruktura, ciesząca się popularnością do lat 70. Wiązany z ruchem metabolistycznym wielkoskalowy „element krajobrazu stworzony przez człowieka”⁹² mieścił w sobie wszystkie funkcje miasta, miał być wydajny (pod względem powierzchni zabudowy i użytkowej), łatwo „przystosowujący się” i zachowujący porządek wizualny oraz równowagę funkcjonalną pomimo bezustannych przekształceń.

Charakterystyczny dla struktury podział na elementy twarde (zaplanowaną przez architekta „ramę”) i miękkie (pozostające w gestii użytkowników „jednostki”) widoczny jest w corbusierowskim Plan Obus dla Algieru - kilkukondygnacyjnej konstrukcji, scalonej z siecią drogową (z autostradą na wysokości 100 m), biegnącej swobodnie wzdłuż linii brzegowej, przeznaczonej do swobodnego uzupełniania (dowolnymi elementami, nawet eklektycznymi, ekscentrycznymi czy „w złym guście”).⁹³ Zdolność przystosowania w Planie Obus oznaczała pełną partycypację jego mieszkańców, „krytyczne, refleksyjne, intelektualne” zaangażowanie na wszystkich poziomach użytkowania, a tym samym, zgodnie z wizją twórcy, architektura stawała się zarówno środkiem pedagogicznym jak i narzędziem integracji społeczeństwa. O planie tym J.W.R. Curtis pisze, że był aplikacją idei *Ville Radieuse* w konkretne warunki kulturalne i krajobrazowe. Elementy środowiska stały się dla artysty materiałem tworzącym organiczną całość ze strukturą urbanistyczną. „Co za potencjał dla poezji. To jest Wasz żywioł koledzy architekci” pisze Le Corbusier o naturze Algieru, „Wasze plany, ograniczone uprzednio do kilku metrów kwadratowych pokoju, mogą teraz zostać rozszerzone, aż uformują imperium sięgające granic horyzontu.”⁹⁴

Do futurystycznych utopii obok należą też wizje Paolo Soleni i Richarda Buckminstera Fullera, łączące technikę z ekologią. Soleni stworzył serię miast zamkniętych w bryłach stereometrycznych, samowystarczalnych, przeznaczonych do dużej gęstości zaludnienia.

⁹⁰ P. Trzeciak, *Przygody... op.cit.*, s.358.

⁹¹ W USA ruch hippisowski, alternatywne społeczności (*Drop City* w Colorado w 1965 i *Morning Star* koło San Francisco, w 1966 jako jedne z pierwszych), zaprzeczenie tradycyjnemu porządkowi miasta amerykańskiego i odrzuceniu modelu rodziny. W Europie z kulminacją we Francji w roku 1968. [w:] R. Eaton, *op.cit.*, s.217.

⁹² F. Maki, *The Megastructure*, [w:] C. Jencks, K. Kropf (red.), *Theories and manifestoes of contemporary architecture*, Chichester 2006, s.227.

⁹³ N. Evenson, *Le Corbusier: The Machine and the Grand Design*, New York 1969, s.27; J.W.R. Curtis, *Le Corbusier, Ideas and Forms*, London 2006, s.123-125; J. Maruhn, *Le Corbusier and his revolutionary children, From Ville Radieuse to New Babylon*, [w:] red. S. van der Ley, M. Richter, *op.cit.*, s.44-47.

⁹⁴ Le Corbusier, *Le Corbusier talks with students, from the schools of architecture*, New York, 2000, s.41-42.

Jego koncepcja *arcologii* – scalenia architektury i ekologii – była jednak głęboko zakorzeniona w tradycji neoklasycznej poprzez regularność, symetrię i dbałość o detal.⁹⁵ Bodajże najbardziej znana tego drugiego to kopia o średnicy ponad 3km, skonstruowana z aluminium i mas plastycznych, przekrywająca Manhattan. Inna to pływające miasto, zamknięte w czworoboku, pozyskujące energię z reaktorów atomowych. Samowystarczalne, technologiczne kokony miały stać się ostatecznym schronieniem we „wrogim środowisku, zatrwanym przez bezmyślnego człowieka”.⁹⁶

Odmianą reakcją na krytykowaną rzeczywistość były antyutopie – prowokacyjne, przerysowane wizje, świat koszmarów w miejsce doskonałego miasta.⁹⁷ W supersensualnych rysunkowych wizjach grupy Superstudio (Ciągły Monument) i *Archizoom Associati* (Miasto Non-Stop, Uniwersalny System Klimatyczny) za punkt wyjścia przyjęty koncepcję modernistycznej siatki, wykorzystanej do idei totalnej urbanizacji i egalitaryzmu. Dodatkowo podstawą wizji Miasta Non-Stop – syntezy miasta i wsi formalnie zbliżonej do *Ville Radieuse* była ekonomia. Tradycyjny burżuazyjny organizm ze scentralizowanym kapitałem, zastąpiła homogeniczna przestrzeń usług i komunikacji – wyrównanie niesprawiedliwości społecznej. Utopia *rewolucji menedżerów* zakładała wieczne szczęście osiągnięte drogą odpowiedniego zarządzania. Idealne powiązanie procesów planistycznych, społecznych i przemysłowych przybliżyło ją do urbanistyki corbusierowskiej.⁹⁸

Spatial City Yona Friedman (1958-60) to wizja oparta na teorii jej twórcy, założyciela GE-AM i idei „architektury mobilnej”. Założenie „mobilności” nie oznaczało poruszającej się struktury ale miasto, o którym w pełni decydowaliby mieszkańcy – przekształcaną przez nich strukturę uniesioną nad terenem, łatwą do przemieszczenia lub zdemontowania. Rozmieszczenie jednostek mieszkalnych i usługowych na kilku poziomach trójwymiarowej kraty zastąpić miało zabudowę o dużej gęstości. Lokalizacja na podporach natomiast usytuowanie miasta w nieosiągalnych do tej pory warunkach – nad zbiornikiem wodnym, w terenie górzystym lub nad istniejącymi miastami. Tym samym ciągły, homogeniczny obiekt stawałby się sztucznym elementem krajobrazu.⁹⁹

Z kolei *Plug-in City* (1964) angielskiej grupy Archigram i Peter’a Cook’a to struktura oparta na założeniach zbliżonych do metabolistycznych. Bezustannie przeobrażająca się megastruktura miała składać się z konstrukcji wypełnionej kapsułami mieszkalnymi. W wizji nieobecne są już struktury budowlane o danej funkcji, ale mechaniczne lub elektroniczne elementy spełniające określone zadania. Postulat wartości estetycznej, gustu architekta odszedł w przeszłość. Wizję warunkują idee mobilności i absolutnego podporządkowania wyborom konsumenta. Podobnie też jak u japońskich metabolistów następuje w niej – wraz ze strefowaniem –wymiana elementów i kontrast pomiędzy niezmienną strukturalną ramą i podlegającym ciągłym przeobrażeniom elementom.

⁹⁵ J. Steele, *Ecological Architecture, A Critical History*, London 2005, s.135-141.

⁹⁶ R. Buckminster Fuller, *From Utopia or Oblivion*, [w:] H.F. Mallgrave, C. Contandrioupolos, *Architectural Theory*, vol. II, Oxford 2008, s. 364-366; P. Trzeciak, *Przygody... op.cit.*, s.411, 412, 415; J. Steele, *Ecological... op.cit.*, s.146,147.

⁹⁷ R. Eaton, *op.cit.*, s.231.

⁹⁸ Ch. Jencks, *Architektura późnego modernizmu i inne eseje*, Warszawa 1989, s.90-95.

⁹⁹ J. Alison, M.-A. Brayer, F. Migaryou, N. Spiller, *op.cit.*, s.291.

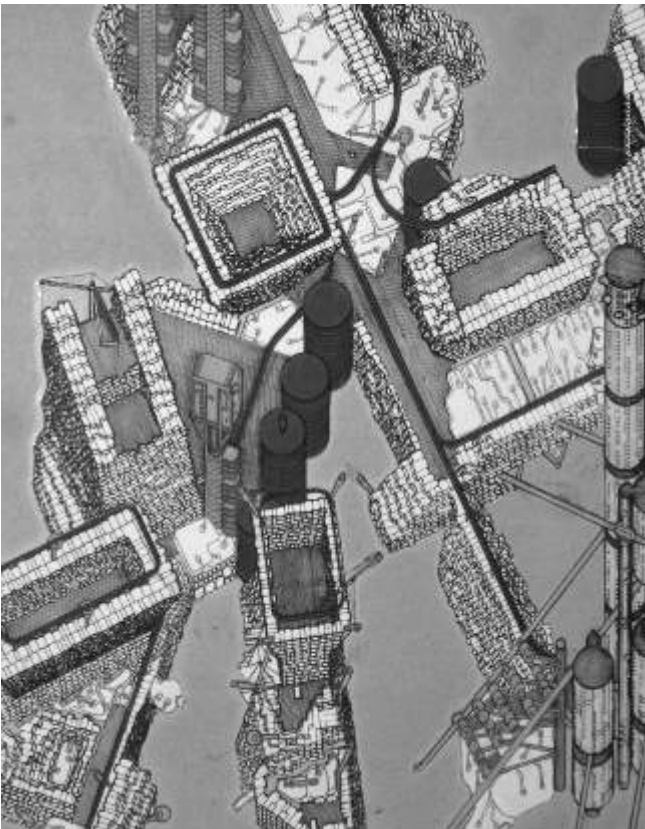
Ryc. 17. Le Corbusier, zdjęcie modelu z Algiers: *Urbanisme, projet A, B, C et H*. Źródło: Red. S. van der Ley, M. Richter, *Megastructure Reloaded*, Berlin 2008

Fig. 17. Le Corbusier, photo of model from Algiers: *Urbanisme, projet A, B, C et H*. Source: Red. S. van der Ley, M. Richter, *Megastructure Reloaded*, Berlin 2008

Ryc. 18. Superstudio, *Continous Monument*. Źródło: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002

Fig. 18. Superstudio, *Continous Monument*. Source: R. Eaton, *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002

Ryc. 19. Archigram, aksonometria *Plug-in City*. Źródło: Red. S. van der Ley, M. Richter, *Megastructure Reloaded*, Berlin 2008

Fig. 19. Archigram, *Plug-in City's* axonometry. Source: Red. S. van der Ley, M. Richter, *Megastructure Reloaded*, Berlin 2008

POSTMODERNIZM

Nan Ellin podaje następujące cechy urbanistyki postmodernistycznej w dialogu z modernizmem: nawiązanie do miasta preindustrialnego w reakcji na modernistyczne zerwanie z przeszłością, kontekstualizm w kontraście do neutralności i modelowości stylu międzynarodowego, symbolizm, ornament i stosowanie typologii jako reakcja na czysty funkcjonalizm oraz heterotopie w miejsce utopijnej wiary w architekturę tworzącą społeczeństwo egalitarne. Robert Stern natomiast podaje trzy założenia architektury postmodernistycznej: kontekstualizm (pojmowanie budynku jako fragmentu całości, podlegającego nieustannemu rozwojowi), „aluzjonizm” czerpiący z historii, kultury i nauk behawioralnych dla przybliżenia architektury użytkownikowi i przekazania czytelnego znaczenia oraz ornamentalność ścian.¹⁰⁰ Budynek stał się estetyczną fikcją, nie tylko odpowiedzią na zagadnienia funkcjonalne i techniczne.¹⁰¹

Dla Geoffrey'a Broadbenta dwie publikacje z tego okresu dotyczyły zagadnień związanych z utopią i miastem idealnym: *Collage City* Rowe i Kottera oraz *Progetto e Utopia* Tafuriego. *Collage City* (1975) to krytyka utopii *science fiction* – ortogonalnej siatki zabudowy, funkcjonalizmu, megastruktur i miast linearnych, wiążących zabudowę z transportem. W ich miejsce zaproponowano wykorzystanie w urbanistyce elementów istniejących i projektowanych, spojonych w kolaż utopii i antyutopii, przeszłości i przyszłości. W koncepcie *collage city* idee postmodernizmu oparto na teoriach Levi-Strauss'a i Poppera. Dostosowanie skali miasta do pieszego, tradycyjna tkanka miejska, dbałość o przestrzeń publiczną (za Camillo Sitte, więc mapą Nolli'ego), wpisanie budynków w kontekst i publiczne zaangażowanie zbliżone miały być raczej do działania „majsterkowicza” (*bricoleur*) i chaotycznej improwizacji niż postawy „inżyniera”, opartej na naukowych podstawach – w rezultacie stając się konfrontacją obu powyższych.¹⁰²

Z kolei autor *Progetto e Utopia* wskazywał na niszczącą rolę kapitalizmu, wykluczającego zaangażowanie społeczne. Dowodził, iż zadaniem architekta powinno być tworzenie utopii opartych na filozofii oświeceniowej. Ponieważ jednak zaniknęły one, zastąpione mechanicznym miastem kapitalistycznym, Tafuri uznawał za konieczny powrót do „czystej architektury” – pozbawionej podbudowy ideologicznej, „wyrafinowanej bezużyteczności.” Wśród twórców spełniających powyższe warunki wymieniał Aldo Rossiego, braci Krier i „nowojorską Piątkę”.¹⁰³

Neoracjonalizm grupy *Tendenza* i Aldo Rossi zastąpił modernistyczny model pojęciem typu – opartym na architekturze preindustrialnej, mniej precyzyjnym, ale zatopionym w kontekst – historyczny, geograficzny i ekonomiczny.¹⁰⁴ Miasto stało się „teatrem pamięci”. Na takich założeniach – teorii zawartej w *L'Architettura Della Citta* – Rossi konsekwentnie budował swoją architekturę. Koncepcja rozbudowy cmentarza w Modenie oparta została nie tylko na jego istniejącej, XIX-wiecznej części, ale też uniwersalnych typach architektonicznych, dla rekonstrukcji „miasta w negatywie”, bez zbędnej retoryki i banalizacji, przesunięcia jego *raison d'être* z życia do królestwa śmierci. Nawiązanie do części istniejącej nastąpiło poprzez repetycję form, kontynuację siatki „urbanistycznej”, jej kierunków i lokalizacji wejść (tak, aby oba cmentarze widoczne były równocześnie). Odniesienia nie tylko do tradycyjnego ossuarium, czy palladiańskiego kolumbarium ale też do tradycyjnej regionalnej farmy, fabryki i twórczości samego autora (np. budynku w Gallarate) wskazują na uniwersalność architektury. Ossuaria i kolumbaria – budynki mieszkaniowe – utworzyły ulice, kubistyczne sanktuarium natomiast (*Dom Śmierci* na

¹⁰⁰ N. Ellin, *Postmodern Urbanism*, Princeton 1996, s. 109-112.

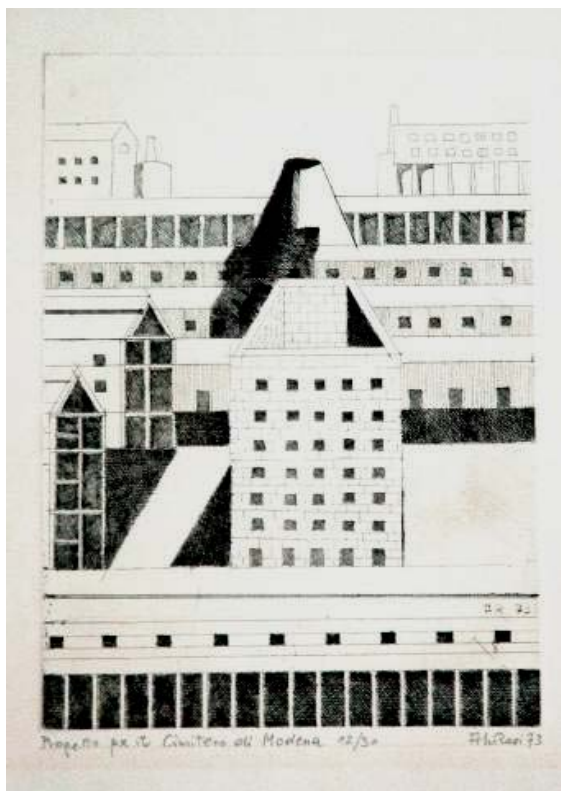
¹⁰¹ H. Klotz, [w:] *Ibidem*, s.110.

¹⁰² C. Jencks, *Architektura postmodernistyczna*, Warszawa 1987, s.110; M. Hays, *op.cit.*, s.92-95; N. Ellin, *op.cit.*, s.78; G Broadbent, *Emerging Concepts in Urban Space Design*, London 1990, s.263-266.

¹⁰³ G. Broadbent, *op.cit.*, s.165.

¹⁰⁴ N. Ellin, *op.cit.*, s.24.

Placu Śmierci) i wieża – zbiorowa mogiła to monumenty miasta.¹⁰⁵ Projekt jest zapisem historii przetworzonej przez pamięć artysty (myśli analogicznej) – nie historii faktów ale serii wydarzeń emocjonalnych, przedmiotów, wrażeń. Rossi uważał, że poprzez wielokrotne wykorzystywanie zapisów pamięci i asocjacji sprawia, że staną się one bardziej zrozumiałe. Cmentarz w Modenie to „analogiczno – formalne operacje”, które według Framptona wskazywały na obsesyjne zainteresowanie architekta instytucjami kwasi punitarnymi, wraz z monumentem i cmentarzem będącymi dla niego jedynymi obiektami wcielającymi walory architektury *per se*.¹⁰⁶

Ryc. 20. A. Rossi, rycina Cmentarza San Cataldo. Źródło: kolekcja Casabella

Fig. 20. A. Rossi, San Cataldo Cemetery's figure. Source: Casabella's collection

PO 1990

Nan Ellin zauważa, iż po roku 1990 stopniowo zniknęły metafory miasta jako kolażu – zawierającego w sobie pewne nieprzewidywalne piękno, a wraz z nim konfuzję, rozbicie i brak sensu – oraz tekstu – w którym nieskończona ilość interpretacji doświadczeń urbanistycznych i kulturalnych może być próbą ogarnięcia chaosu, lecz także akademicką entropią. Wraz z wprowadzeniem nowych pojęć takich jak ekologia czy granica, zaczęto kłaść nacisk na piękno, lekkość i transparentność oraz poczucie więzi. Zamiast koncentracji na transcendentnym ideale uwaga skupiona została na wielości i współzależnościach.¹⁰⁷

¹⁰⁵ M. Ferraris, *La città in negativo, The city in negative*, [w:] Lotus International, Nr 38, Milano 1983, s.30-36; K. Frampton, *op.cit.*, s.294; K. Januszkiewicz, *Aldo Rossi, Cmentarz San Cataldo*, s.26 i nn.; C. Jencks, *Architektura postmodernistyczna*, Warszawa 1987, s.91; A. Rossi, *Modena cemetery, Italy, 1971 and 1977*, [w:] AD, Nr 5/6, 1982, s.10,11; V. Savi, *Il cimitero aldorossiano, Traccia di racconto critico, The aldorossian cemetery, Outline of a critical account*, [w:] Lotus international, (op.cit.), s.30-36; J.Steele, *op.cit.*, s.39 i nn.

¹⁰⁶ K. Frampton, *op.cit.*, s.294.

¹⁰⁷ N. Ellin, *op.cit.*, s.7.

Na początku XXI wieku znowu w sferę debaty architektoniczno – urbanistycznej powrócił problem przeludnienia w miastach. Jednocześnie wiadomo już, że bezgraniczne zwiększanie ich obszaru nie jest lekarstwem. Alternatywą dla niekontrolowanego rozrostu stało się zwiększanie gęstości zabudowy. Miasto rozbudowywane jest już nie w dwóch, ale trzech wymiarach. W jednym miejscu gromadzi się też wiele sposobów użytkowania. Wizje utopijne zastąpione zostały jednak podejściem pragmatycznym. Pojawiły się nowe czynniki – zagrożenie katastrofami naturalnymi i brakiem żywności, wody i nowe technologie, a kluczowe znaczenie mają względy ekonomiczno-polityczne. Realia kapitalizmu uniemożliwiają „klasyczne” centralne planowanie. Na horyzoncie pojawiły się nowe modele – megastruktury we wcieleniu „zminimalizowanym”. Do przykładów takich budynków należy Pekińskie *Linked Hybrid* Stevena Holla lub budynki mieszkaniowe MVRDV. *Linked Hybrid* ma formę typowego dla miasta kwartału Hutongów, uniesionego nad teren i połączonego z ośmioma wieżami – zabudową charakterystyczną dla Pekinu współczesnego. W strukturze o powierzchni 220 000m² rozmieszczono różnorodne funkcje – od mieszkalnej (728 mieszkań w 100 typach) poprzez handlową, rozrywkową, edukacyjną, po rekreacyjną. Przestrzenie publiczne rozmieszczone na parterze i najwyższych kondygnacjach powiązано windami i pomostami, łączącymi bryły na różnych poziomach w sposób nieliniowy, z uwzględnieniem przemieszczającego się widza. „Przestrzeń zmieniająca się wraz z punktem widzenia i refrakcją światła. Wieże tworzą wspólną przestrzeń i wzdłuż mostu reprezentują nowy typ makrostruktury i przestrzeni publicznej-prywatnej.” Całe założenie otoczono zielenią. Pięć wzgórz tworzy park ze sztucznym jeziorem, a na dachach wież zaprojektowano prywatne ogrody.¹⁰⁸

Steven Holl pisze, że dla budynków o rozbudowanej skali istotnym czynnikiem jest „porowatość” formy – kształtowanie jej w taki sposób, aby nie blokowany przez masę zabudowy pieszy mógł w każdej chwili zmienić kierunek, przemierzając ożywiające ulicę sekwencje przestrzeni i zdarzeń – „teatr nieprzewidzianych konstelacji”. Sekwencje zdarzeń w pekińskim kompleksie kształtowane są poprzez dogodny pieszy dostęp do jego wnętrza ze wszystkich stron oraz umieszczenie sklepów i przeniesienie innych publicznych funkcji na wyższe kondygnacje.¹⁰⁹

Z kolei w Miradorze MVRDV z madryckiego Sanchinarro tradycyjny kwartał zabudowy przekształcony został w monumentalny prostopadłościan. Dziedziniec zastąpiono przekrytym tarasem na wysokości czterdziestu metrów - „dziurą z widokiem” na góry Guadarama. Otaczające go kamienice „zlepiono” w budynek o wyraźnych podziałach zaznaczonych kolorem, wymiarami, proporcjami otworów okiennych i logii. Podobny zabieg widać w Silodamie – formalnym i funkcjonalnym kolażu, który Maas nazwał „lustrem politycznej i ekonomicznej sytuacji Amsterdamu”. Zadaszona na wysokości piętnastu metrów dziura w Miradorze o powierzchni ponad pięciuset metrów kwadratowych to przestrzeń półpubliczna, której zadaniem jest dostarczenie mieszkańcom dzielnic wrażeń widokowych i umożliwienie identyfikacji z miejscem. Na dwunastą kondygnację z placu otaczającego budynek dojeżdża specjalna winda. Taras MVRDV jest odpowiedzią na architekturę powstającą obecnie w Hiszpanii. Problem braku mieszkań najczęściej próbuje się niwelować poprzez tworzenie całych dzielnic – introwertycznych, monottonnych bloków z niewielkimi otworami okiennymi.¹¹⁰

Jako wyznaczniki współczesnego projektu zabudowy mieszkaniowej oprócz znacznej gęstości podawane jest dostosowanie do potrzeb użytkownika przez tworzenie różnych typów mieszkań i możliwość transformacji każdego z nich, usprawnienie komunikacji oraz łączenie jej z przestrzenią publiczną. Ostatnio oprócz zespolenia domu z miejscem pracy i wypoczynku poszukuje się powiązań z przestrzeniami otwartymi i obszarami zielonymi, łączenia sztucznego z naturalnymi i wnętrza z otoczeniem, transformujących budynek

¹⁰⁸ S. Holl, *The Alphabetical City*, [w:] red. S. Holl, W. Stout, *Pamphlet Architecture 1-10*, New York 1998, s.6.

¹⁰⁹ W. Benjamin [w:] S. Holl, *Urbanism: Working without doubt*, Princeton 2009, s.22.

¹¹⁰ J. Szita, *The Placemakers*, [w:] *Dwell*, nr 5, 2008.

w kompleks „zrównoważony społecznie i ekologicznie”. Przypominać ma on wizję SITE z roku 1981 – kolektyw domów jednorodzinnych, odpowiadający potrzebom współczesnego mieszkańca, równoważący tendencję miasta do ekspansji i wszystkie zjawiska z nią związane: wykorzystanie terenu i zasobów naturalnych, rozwój sieci transportowej oraz konieczność rozbudowy infrastruktury.¹¹¹

Koniec dwudziestego wieku kreuje także antyutopie – „prezentacje wykolejeń i zwyrodnień społecznego melioryzmu”¹¹² - wizje budzące nie zachwyt, lecz grozę – doskonałość narzucona drogą fizycznego przymusu i rzeczywistość negująca podstawowe wartości. W koolhasowskich wizjach zanikają humanistyczne ideały. Szpital w „*Exodus, or the Voluntary Prisoners of Architecture*” z lecznicy przekształca się w miejsce selekcji pacjentów umieszczonych na taśmie produkcyjnej. Dla tych bardziej chorych jest przystankiem w drodze na cmentarz. Naturę zastępują maszyny i są od niej „skuteczniejsze”. Na *Coney Island* przeludnienie stało się impulsem „emancypacji przez maszynierię” – stworzenia sztucznego słońca i zmianowego systemu korzystania z plaży oraz mechanicznych przejazdów konnych. Indoktrynacja i cenzura przywodzą na myśl rzeczywistość orwellowską, a infrastruktura służąca zarządzaniu społecznymi kontaktami (mniej i bardziej intymnymi) totalitaryzm Campanelli. Koszmar pogarsza fakt, że zniewolenie osiąga poziom, w którym społeczeństwo całkowicie pozbawione jest woli buntu. Mieszkańcami Exodusu są „ochotniczy więźniowie”. Utopie Koolhaasa są przewrotne. Surrealistyczny zlepek rzeczywistości, fobii, ideologii i obsesji tworzy realność jak z sennej majaki. W technokratycznej wizji (nieco jak z Le Corbusiera) granica między utopią negatywną i pozytywną bywa bardzo płynna.¹¹³

Manfredo Tafuri pisze o odwróceniu architektury naszych czasów od racjonalizmu – zastąpieniu dotychczasowego jej związku z przemysłem nieuniknionym chaosem, bogactwem wartości i możliwości. W Manhattanie – „kulturze przeludnienia” – porządek i nieporządek nie stoją w opozycji. Każda budowla staje się kombinacją różnorodnych aktywności pozostających poza kontrolą projektanta – wnętrzem w ciągłym ruchu, przepływu tematów i programów. „Zmiana to życie”. To utopia rzeczywistości stworzonej przez architekturę, nie tylko kreującą ramy życia codziennego, ale też decydującą o jego treści, piszącą scenariusz dla innych dyscyplin. Wizja – jak sama architektura metropolitarna – będąca „megalomanią w skromnej skali”.¹¹⁴

Ryc. 21. S. Holl, *Hybrid Building*.
Źródło: A. Bulanda-Jansen, *Otwarte bramy Pekinu*, [w:] A&B, nr 1/2007, Kraków 2007

Fig. 21. S. Holl, *Hybrid Building*.
Source: A. Bulanda-Jansen, *Otwarte bramy Pekinu*, [in:] A&B, nr 1/2007, Krakow 2007

¹¹¹ M.C. Clemente, *High-Density Collective Housing and Urban Space*, [w:] A.M. Segantini, *Contemporary Housing*, Milano 2008, s.16-23.

¹¹² S. Lem [w:] J. Szacki, *op.cit.*, s.167.

¹¹³ R. Koolhaas, „*Life in the Metropolis*” or „*The Culture of Congestion*” [w:] K. M. Hays (red.), *op.cit.*, s.232-234; R. Koolhaas, B. Mau, *OMA: S, M, L, XL, (Small, Medium, Large, Extra-Large)*, New York 1998, s.16.

¹¹⁴ M. Tafuri, *Toward...* *op.cit.*, s.28-33; R. Koolhaas, „*Life...*” *op.cit.*, s.330.

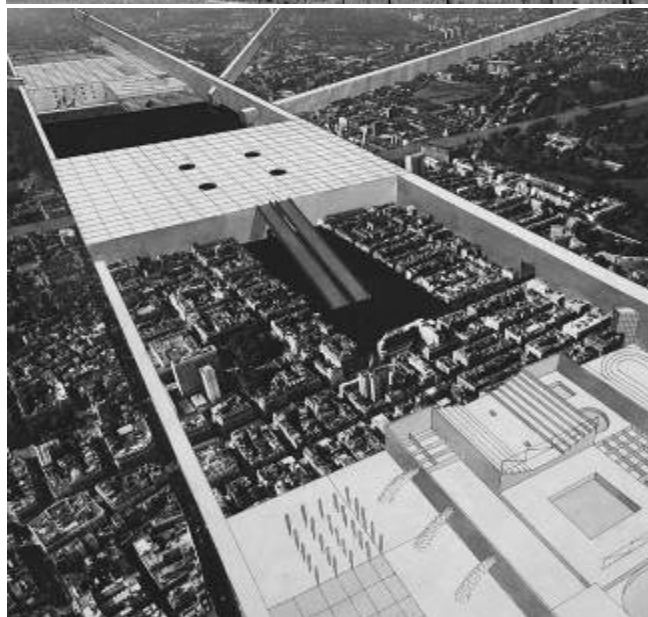
Ryc. 22. MVRDV, Mirador. Źródło: *MVRDV 1991-2002*, El Croquis 86+111, Madryt 2002

Fig. 22. MVRDV, Mirador. Source: *MVRDV 1991-2002*, El Croquis 86+111, Madrid 2002

Ryc. 23. R. Koolhaas, *Exodus, or the Voluntary Prisoners of Architecture*. Źródło: R. Koolhaas, B. Mau, S, M, L, XL, New York 1998

Fig. 23. R. Koolhaas, *Exodus, or the Voluntary Prisoners of Architecture*. Source: R. Koolhaas, B. Mau, S, M, L, XL, New York 1998

ARCHITECTURE OF IDEAL CITY. INTRODUCTION

Descriptions of contemporary cities seem to correspond in one matter – notion of vanishing its boundaries, that may lead to destruction of all social structures. Concepts of „here” and „there”, „centre” and „peripheries” disappeared in urban studies in the 20th century, just as borders between city and its surrounding landscape. *Civitas* – the unity, that gives its inhabitants sense of security and identity must have figurative character. Features of limitation, proximity of its elements and inner organization of each urban structure have the primary importance in it.

Mutiple references to the concept of ideal city are visible today both in practice and theory of architecture. Into the theoretical discourse come exhibitions and publications. De-

signs of whole cities (GMP's Lingang, Norman Foster's Masdar, or *City in the Desert* of Rem Koolhaas) prove the topicality of the problem in urban scale, whereas great "buildings – cities" trying to solve the problem of density through multiple utilities in one structure appear in architecture (MVRDV's *Mirador Building* in Madrid or Steven Holl's *Hybrid Towers* in Beijing). Above-mentioned issues of contemporary architecture and urban planning need appropriate background – historical studies of the concept of ideal city.

Although there are no examples of ideal cities in ancient Greece, this country is perceived as the motherland of *citta ideale* – the concept of „idea”, first utopian writings and geometry. In platonic philosophy the concept of „pattern of things”, divine measure of cognition was born. Later ideal cities aspired to the eternal, unchangeable, perfect wholeness. Plato was also the author of the earliest utopian visions of cities in scripts: *Republic*, *Law*, *Timaeus* and *Critias*.

Although roman architecture adapted some of Greek features, it created its own, specific way of shaping space. Platonic apotheosis of aesthetics was replaced with imperial desire of conquering the world. Thus expanded network of roads and colonies. Thus also roman typology of objects, applying certain codes and elements in several locations. Such model was *castrum romanum* – the military camp, canvas of later antique and modern towns, with geometrical, axial pattern and square shape similar to ideal cities. Such model was also vitruvian scheme, the first fully developed vision of ideal city with magical radial pattern and exceptionally influential in the epoch of renaissance.

With the beginning of Middle Ages cultural and economical centers of civilization moved into monasteries. Very soon they became associated with utopian cities – vestibules to paradise, asserting ideal living in community (carefully selected society, self-sufficient, isolated and secured, the inspiration of Jeremy Bentham, Louis Fourier and Le Corbusier). The representation of ideal monastery was Sankt Gallen, a strictly symmetrical and geometrically ordered complex, with religious and utilitarian layout of space.

In the 16th century words „ideal city” was invented. First such visions were attempts to find the environment that improved society. Renaissance space was mathematical perfection – strictly ordered and unified, composed of elementary solids, homogenous harmony – beautifully created void. In architecture it was a central, domed interior, whereas in urban planning its best examples are: Florentine Piazza della SS. Annunziata and *spal-liere* ascribed to Luciano Laurana. *Citta ideale* was shaped in a circle or a polygonal figure, with radial pattern, associated with central perspective invented in renaissance.

With mannerism and baroque focus on ideal cities diminished and the centre of the idea moved from Italy into France and American colonial cities. The homogeneous, renaissance space was replaced by the *magnificence*, the multiaxial baroque *trivium* and streets continuing endlessly into surrounding landscape. Baroque was also the last epoch of military fortifications. With Versailles began the time of grand designs of French classicism, present also in the epoch of enlightenment, which were gradually replaced by ideal industrial cities – perfect engineering creation, like Wren's London or Haussmann's Paris.

This direction was hold until a shift between modernism and postmodernism. „Ideal cities” in form of cities, buildings, structures and megastructures were created motivated by certain social or utilitarian vision of its' authors. Postmodernism brought the „type” instead of „model”, less precise and flooded in a context – historical, geographical, economical. City turned into the „theatre of memory”, based on Aldo Rossi's rationalism. The purely aesthetical play of analogy and pastiche began.

Today utopia mixes with „antiutopia” in search of innovative ways of creating the space in the city, improving its degraded areas and solving burning questions like problem of density and vanishing boundaries and central space.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Alison Jane, Brayer Marie-Ange, Migaryou Frédéric, Spiller Neil, *Future City, Experiment and Utopia in Architecture*, London 2007.
- [2] Arnheim Rudolf, *Sztuka i percepcja wzrokowa, Psychologia twórczego oka*, Gdańsk 2004.
- [3] Benevolo Leonardo, *Aux sources de l'urbanisme moderne*, Paris 1972.
- [4] Benevolo Leonardo, *The History of the City*, Cambridge 1980.
- [5] Benevolo Leonardo, *Miasto w dziejach Europy*, Warszawa 1995.
- [6] Borsi Franco, *Architecture and Utopia*, Vanves 1997.
- [7] Braunfels Wolfgang, *Urban Design In Western Europe, Regime and Architecture, 900-1900*, Chicago 1988.
- [8] Broadbent Geoffrey, *Emerging Concepts in Urban Space Design*, London 1990.
- [9] Bulanda-Jansen Anna, *Otwarte bramy Pekinu*, [w:] A&B, nr 1/2007, 2007.
- [10] Choay Françoise, *The Modern City: Planning in the 19th Century*, London 1970.
- [11] Cook Peter, *Experimental Architecture*, London/New York 1970.
- [12] Curtis William J.R., *Modern Architecture since 1900*, London 2006.
- [13] Cuthbert Alexander R. (red.), *Designing Cities, Critical Reading in Urban Design*, Oxford 2003.
- [14] Eaton Ruth *Ideal cities, Utopianism and the (Un)built environment*, London 2002.
- [15] Eco Umberto, *Czytanie świata*, Kraków 1999.
- [16] Ellin Nan, *Postmodern urbanism, Revised Edition*, New York, 1999.
- [17] Ferraris M., *La città in negativo, The city in negative*, [w:] Lotus International, Nr 38, 1983, s.40,41.
- [18] Frampton Kenneth, *Modern architecture, a critical history*, London 1994.
- [19] Giedion Siegfried, *Przestrzeń, czas, architektura, Narodziny nowej tradycji*, Warszawa 1986.
- [20] Girouard Michel, *Cities & People, A Social and Architectural History*, New Haven London 1985.
- [21] Gutkind Erwin Aaron, *International history of city development*, New York 1969.
- [22] Hays K. Michael (red.), *Architecture Theory since 1968*, Cambridge 2000 s.36-55.
- [23] Holl Steven, *The Alphabetical City*, [w:] Holl Steven, Stout William (red.), Pamphlet Architecture 1-10, 1998.
- [24] Holl Steven, *Urbanisms: working with doubt*, Princeton 2009.
- [25] Januskiewicz Krystyna, *Aldo Rossi, Cmentarz San Cataldo*, [w:] Archiwolta, Nr 4, 2002, s.26-39.
- [26] Jencks Charles, *Architektura późnego modernizmu i inne eseje*, Warszawa 1989.
- [27] Jencks Charles, Kropf Karl (red.), *Theories and manifestoes of contemporary architecture*, Chichester 2006.
- [28] Koolhaas Rem, Mau Bruce, *S, M, L, XL*, New York 1998.
- [29] Kosiński Wojciech. *Miasto i Piękno Miasta*. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej. Kraków 2011.
- [30] Kostof Spiro, *The City Shaped, Urban Patterns and Meanings Through History*, London 1991.
- [31] Kostof Spiro, *The City Assembled, The Elements of Urban Form Through History*, London 1992.
- [32] Kozłowski Dariusz, *Architektura Dziś, albo Miasta Nieśmiertelnych. Architecture Today, or the Immortal Cities W: Definiowanie Przestrzeni Architektonicznej – Architektura Dziś. Defining the Architectural Space – Architecture Now*. Czasopismo Techniczne. Zeszyt Specjalny/Special Issue 7-A/1/17, Rok/Year 107. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, 2010, s.156-164
- [33] Krier Rob, *Urban Space*, London 1984.
- [34] Lang S., *The ideal city from Plato to Howard*, [w:] Architectural Review, Nr 668, London 1952, s.91-101.
- [35] Lavedan Pierre, *Histoire de L'urbanisme, Renaissance et Temps modernes*, Paris 1941.
- [36] Le Corbusier, *Le Corbusier talks with students, from the schools of architecture*, New York 2000.
- [37] Le Gates Richard T., Stout Frederic (red.), *The City Reader*, London, New York 2001.
- [38] Leach Neil (red.), *Rethinking Architecture, a reader in cultural theory*, New York 2005.

- [39] Mallgrave Harry Francis, Contandriopoulos Christina (red.), *Architectural Theory, vol. II*, Oxford 2008.
- [40] Misiągiewicz Maria, *Idee Architektoniczne Dziś. Architectural Ideas Today. W: Definiowanie Przestrzeni Architektonicznej – Architektura Dziś. Defining the Architectural Space – Architecture Now. Czasopismo Techniczne. Zeszyt Specjalny/Special Issue 7-A/1/17, Rok/Year 107*. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, 2010, s.199-207.
- [41] Mumford Lewis, *The Story of Utopias*, New York 1970;
- [42] Norberg-Schulz Christian, *Bycie, przestrzeń i architektura*, Warszawa 1999.
- [43] Norberg-Schulz Christian, *Meaning in Western Architecture*, New York 1980.
- [44] Platon, *Timaios, Kritias*, Warszawa 1986.
- [45] Rasmussen Steen Eiler, *Odczuwanie architektury*, Warszawa 1999.
- [46] Rasmussen Steen Eiler, *Towns and buildings, Described in drawings and words*, Massachusetts 1969.
- [47] Rosenau Helen, *The Ideal City, Its Architectural Evolution*, London 1972.
- [48] Rossi Aldo, *Modena cementery, Italy, 1971 and 1977*, [w:] AD, Nr 5/6, 1982, s.10,11.
- [49] Rowe Colin, Koetter Fred, *Collage City*, Basel 1984.
- [50] Savi Vittorio, *Il cimitero aldorossiano, Traccia di racconto critico, The aldorossian cementery, Outline of a critical account*, [w:] Lotus international, op.cit., s.30-36.
- [51] Scully Vincent, *Architecture, The natural and the manmade*, New York 1991.
- [52] Scully Vincent, Levine Neil (red.), *Modern Architecture and Other Essays*, Princeton 2003.
- [53] Segantini Maria Alessandra, *Contemporary Housing*, Milano 2008.
- [54] Sonne Wolfgang, *Representing the State, Capital City Planning in the Early Twentieth Century*, Munich 2003.
- [55] Spiller Neil, *Visionary Architecture, Blueprints of the Modern Imagination*, London 2006.
- [56] Steele James, *Ecological Architecture, A Critical History*, London 2005.
- [57] Summers David, *Real Spaces, World Art. History and the Rise of Western Modernism*, London 2003.
- [58] Szacki Jerzy, *Spotkania z utopią*, Warszawa 1980.
- [59] Tafuri Manfred, *Projet et Utopie. De l'Avant-garde a la Metropole*, Paris 1979.
- [60] Tatariewicz Waclaw, *Historia estetyki*, T.1, *Estetyka starożytna*, T.3, *Estetyka nowożytna*, Wrocław, Warszawa, Kraków 1967.
- [61] Thomsen Christian W., *Visionary Architecture, From Babylon to Virtual Reality*, Munich 1994.
- [62] Tołwiński Tadeusz, *Urbanistyka, Tom 1, Budowa miasta w przeszłości*, Warszawa 1947.
- [63] Trzeciak Przemysław, *Przygody architektury XX wieku*, Warszawa 1974.
- [64] Van de Ven Cornelis, *Space in Architecture, the evolution of a new idea in the theory and history of the modern movements*, Amsterdam 1978.
- [65] Van der Ley Sabrina, Richter Markus (red.), *Megastructure Reloaded*, Berlin 2008.
- [66] Vercelloni Virgilio, *Atlante storico dell'idea europeanea della citta ideale*, Milano 1994.
- [67] Zarębska Teresa, *Miasto idealne, renesansowa mrzonka czy program działania*, [w:] *Architektura*, Nr 420, 1984, s.26-29.
- [68] Zarębska Teresa, *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*, Warszawa 1971.

O AUTORZE

Pracownik Katedry Architektury Mieszkaniowej Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. Autorka artykułów w publikacjach naukowych i popularnonaukowych, laureatka kilku konkursów architektonicznych. W 2011 roku uzyskała z wyróżnieniem tytuł doktora.

AUTHOR'S NOTE

Employed in Chair of Housing, Faculty of Architecture, Cracow University of Architecture, author of several scientific papers, articles in popular magazines and prizewinner of a few architectural competitions. In 2011 received the doctor's degree with honours.